

ESKİ UYGUR SİVİL BELGELERİNDE ERKEKLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI

Aybüke Betül DOĞAN*

ÖZ

Bu çalışma, Eski Uygurların din dışı metinlerini konu alan Eski Uygur Sivil Belgeleri'ndeki erkekle ilgili söz varlığını konu alır. Bu amaçla, Uygur Sivil Belgelerinde yer alan bütün metinler dikkatlice taranmış, bu tarama sonucunda elde edilen erkekle ilgili söz varlığı tespit edilip belirli bir sınıflandırma usulüyle başlıklandırılmıştır. Buna göre doğrudan ulaşılan söz varlığı ile metin bağlamından ulaşılan (doğrudan erillik bilgisine ulaşılmayan) söz varlığı şeklinde iki temel grup oluşmuştur. Elde edilen sözcük bilgileri de kendi içerisinde gruplandırılmıştır. Birinci başlıkta, erkekler için kullanılan temel akrabalık adları, unvan adları ve dinî terminolojiyle ilgili adlar gösterilmiştir. İkinci başlıkta ise metnin bağlamından yola çıkılarak erkek için kullanılan dolaylı ifade yoluyla sağlanan erkekle ilgili söz varlığına yer verilmiştir. Tespit edilen sözcüklerin her biri runik metinler ile din konulu Eski Uygurca metin envanteriyle karşılaştırılmış ve daha önce var olan erkekle ilgili söz varlığının anlam bilimsel açıdan ele alınan Eski Uygur Sivil Belgeleri'nde değişiklik yaşayıp yaşamadığı irdelenmiştir. Yine her bir sözcük için Eski Türkçeye ait yazılı kaynaklardan örneklerine yer verilip etimolojisi açıklanmış, bu şekilde Eski Uygur toplum hayatında erkek kavram alanının daha çok hangi dilde karşılandığı gözlenmiştir. Din dışı Eski Uygur sözleşme metinlerindeki erkekle ilgili söz varlığı dolayısıyla kültürel kodları da yansıtmayı amaçlamayan bu çalışma, söz varlığı çalışmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygur Sivil Belgeleri, Erkek, Söz Varlığı, Anlam Bilim, Etimoloji.

THE VOCABULARY OF MEN IN THE OLD UIGHUR CIVIL DOCUMENTS

ABSTRACT

This work takes the guest to talk about the man in the Old Uighur Civil Documents, which is about the non-religious texts of the Old Uighurs. For this purpose, all the texts in the Uighur Documents were scanned, and from this scan, the elder man had a comprehensive and detailed view. According to this, two basic groups have been formed as the vocabulary that can be accessed directly and the vocabulary that can be accessed from the context of the text (not directly accessible to masculinity information). The information obtained is also grouped within itself. In the first main title, the basic basic name tags for the society are related to the world of names. In the second title, with the expression used for the male, it is about talking to a man by road. Each of the detected ones was compared with the Old Uighur text inventory without resting with a runic text, and it was tried to be lived by working on the Old Uighur Civil Document, which cannot be thought of in terms of meaning with the system related to the existing one. Again, for each word, an example of Old Turkic is given and its etymology is explained, and it is observed in the figure how the Old Uighur society was met in this general male general line. This study, which aims to reflect the games in the game within the scope of the text of the non-religious Old Uighur contract, aims to benefit the users.

Keywords: Old Uighur Civil Documents, Man, Vocabulary, Semantics, Etymology.

Araştırma Makalesi

Makale Gönderim Tarihi: 17.10.2021; Yayına Kabul Tarihi: 01.03.2022

* Arş. Gör. Dr., Düzce Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü; DÜZCE;
ORCID: 0000-0001-5946-5417, E-posta: betulkiymaz@duzce.edu.tr

Giriş

Bu çalışmada, 13.-14. yüzyıla ait olduğu kabul edilen, Eski Uygurların ticaret, değiş-tokuş, kiralama, borçlanma, rehin alma ve serbest bırakma, köle ticareti ve vasiyetnâme türü gibi konularını ele alan, *SUK* metinlerindeki erkekle ilgili söz varlığı incelenecektir. Bu amaçla, (Yamada, 1993) künyeli eser, temel veri tabanı olmuştur¹. Bu eser özelinde, Eski Uygurların erkekle ilgili kullandığı söz ve söz grupları tespit edilerek, söz varlığı çalışmalarına katkı sunulması hedeflenmiştir. *SUK*'ta tespit edilen erkek ile ilgili söz varlığının, Eski Türkçedeki kullanım alanı da incelenmiştir. Bu yöntemle ilgili madde başı sözcüklerin, Eski Türkçe dönemlerinde anlamsal bir değişiklik gösterip göstermediği ortaya konulmaya çalışılmıştır. *SUK* dışında, *Moğolistan, Altay, Yenisey, Kırgızistan Yazıtları* ile dinî konuları ihtiva eden Uygurca metinler (*AY, Hua, İKPÖ, May, KİP*) taranmıştır. Kâğıda yazılı runik metinlerden *IB* de çalışmaya dâhil edilmiştir. *SUK* gibi din dışı konuları içeren başka Uygurca eserler² çalışmanın sınırlılığı gereği veri tabanına eklenmemiştir. Erkekle ilgili söz varlığı olarak kabul edilen maddelerin, köken bilgisel açıklamalarına da yer verilmiş; örneklerde, okuyan kişinin transkribine bağlı kalınmış; çalışmanın hacmini artırmamak amacıyla madde başlarında birer örnek verilmeye gayret edilmiştir. Anlamsal açıdan farklılıkları göstermek adına, bazı örneklerin sayısını daha fazla tutmak gerekmiştir. Bu yöntem ve amaçla, *SUK*'tan tespit edilen erkek ile ilgili söz varlığı aşağıda maddelendirilmiştir.

Madde başı sözcükler, *Eski Uygur Sivil Belgeleri*'nde transkribe edildiği şekliyle (Yamada, 1993) gösterilmiştir. Diğer örnekler, araştırmacının transkribine bağlı kalınarak belirtilmiştir.

Çalışmada, doğrudan veya metnin bağlamından ulaşılan erkekle ilgili söz varlığı gruplandırma yolu tercih edilmiştir. Buna göre iki ana başlık ve bunlar içinde de yer alan alt başlıklarda, tespit edilen ilgili söz varlıklarına değinilmiştir.

1. Doğrudan Ulaşılan Erkekle İlgili Söz Varlığı

Çalışmanın temel başlıklarından olan bu grup, üç alt başlıkta değerlendirilmiştir. Erkek ile ilgili temel söz varlığı (akrabalık adları), unvan adları ve dini terminolojik adlar bu başlık altında incelenmiştir.

1.1. Akrabalık Adları

Apa: Büyükbaba (Yamada, 1993, s. 240b). Wilkens (2021, s. 55), “ata, dede, büyükbaba, cet” anlamlarını vermiştir. Ayazlı (2016, s. 52), “büyükbaba” olarak açıkladığı sözcüğün, lehçelerdeki durumunu şu şekilde açıklamıştır: YUyg. *apa* “anne”, Tuv. *apa* “anne”, SUyg. *ava* “baba”, Öz. *âpa* “abla”, Hak. *aba* “baba”, Alt. *aba*, Yak. *abaga* “amca”. Dolayısıyla lehçelerde bu sözcük anlam değişkenliği gösterdiği için yalancı eşdeğerdir. Köken itibarıyla Moğ. *abaga* sözcüğünün kısaltılmış şeklidir (Ayazlı, 2016, s. 53). Clauson, Orhon Türkçesinde *apa* sözcüğünün; ata, ecdat; büyük (unvan) anlamını karşıladığını belirtir (ED 5a). *Biçiktu Boom V Yazıtı*'nda **(a)p(a) (e)r (e)v(i)m t(a)ş ok** (YAKRIB 237). Bu yazıtta *apa* sözcüğü kişi adıdır. *YY*'de *apa* sözcüğü, *SUK*'ta ele alınan anlamdan farklı olarak “abla” için kullanılmıştır: *kıydağı künçuyımğa adırıldım apam-a* (E-7) “(Hamimin) odasındaki zevcemden ayrıldım. Ah benim ablam!” (YAKRIB 66). Ayrıca özel isim olarak da gözlenir: *külüg apa ben* (E-20) (YAKRIB 91). *AYa*.'da tespit edilen *apa* sözcükleri için ise “dede, ata, unvan” açıklaması yapılmıştır (YAKRIB 547): *b(ê)rt (a)p(a)ka b(e)n b(i)t(i)d(i)m-a* (Kalbak Taş XIX) “Ben, Bertip Apa için yazdım” (YAKRIB 258). Çalışmada

¹ Eski Uygur Sivil Belgeleri üzerine Orta Asya'da yapılan son çalışmalardan biri; Sadıkov, 2021 yayınıdır. Bu makalede; Yamada, 1993 çalışmasından hareketle örneklerle yer verilmiştir.

² (Ayazlı, 2016) çalışmasında, madde başı sözcüklerin din dışı konulu diğer Eski Uygurca metinlerde bulunup bulunmadığına ilişkin veriler vardır.

apa sözcüğü kişi adı gibi çevrilmiş; “ata” veya “dede” anlamına vurgu yapılmamıştır. (KT D1 - BK D2)’de *apam* sözcüğü şu şekilde geçmektedir: *kişi oylında üze eçüm apam bumin qayan iştemi qağan olormış* “İnsanoğlunun üzerinde atalarım Bumin Kağan, İstemi Kağan hüküm sürmüştür (SİD 192). *Eçüm apam törüsınca yaratmış* (KT D13) “[babam kağan] atalarım yasasına göre düzene sokmuş” (SİD 194). Bu örnekte unvandan çok “atalarım” anlamıyla akrabalık bildirmiştir. *Eçümüz apamız yamı qağan dört bulnuğ étmiş* (O 1) “Atamız Yamı (Bumin?) Kağan dört tarafı düzene sokmuş” (SİD 217). *Eçü apa atı bar tedi* (Tar. G4) “atalarımızın adı var dedi” (SİD 253).

SUK’ta dört örnekte *apam* sözcüğü “büyük baba & ata” anlamıyla geçer. *Apa* sözcüğünün, 1. tekil şahıs iyelik eki almasıyla türeyen bu sözcük, konuşurun kendi atasına, büyükbabasına gönderme yapar. *Örmış apam* “Örmış (?) apam” (Mi31-6), *apam-ning ögürtičä tāmür-kä ülüş qılq qodmıš* “büyükbabamın tavsiyesine göre Temir’e pay teslim edildi” (Mi24-3), *çuy adirip tıngaq-a borluq-in-qa apam-ning bıdıg-i (...) çin tıp çin üçün tıngaq-a-tin sağyin almiš* “Büyükbabamın belgesi doğru olduğu için, Tıngak’a ağaçlık tarafından ayrılan bağın satış fiyatını, Tıngaktan almış (Mi24-4). Mi24 numaralı parçada, konuşur için büyükbabanın yeri ve önemi belirtilmiş; onun hazırladığı belgenin doğruluğu sorgulanmamış ve genel kabul gören ana bir sözleşme olarak değerlendirilmiştir. Hisselerin dağıtımı sırasında büyükbabanın etkili olduğu ve onun yönlendirmelerine göre bir pay yapıldığı anlaşılmaktadır.

Töküz-täki tarıg tarımaq-qa yir-ni almiš-aq-qa apam-qa on iki sitir ço yaq-a-sin ilig-tä alip birürmän “Töküzde buğday yetiştirilen yerin kirasını Altmışak’tan ve büyükbabamdan on iki stir ço miktarı elden alıp veririm” (RH03-4). RH-kira metninde buğday yetiştirilen yerin kira parasının Altmışak ve Apam adlı kişilerden alındığı belirtilmiştir. Eğer bu cümledeki *apam* sözcüğü, büyükbaba anlamıyla kullanılmış olsaydı, söz diziliminde başta gelmesi beklenirdi, ayrıca büyükbabadan toprak için kira parasının alınması geleneğe aykırı olduğu için, bu parçadaki *apam* sözcüğünün özel bir isim olduğu düşünülmektedir.

Aqa: Abi (Yamada, 1993, s. 240b). Wilkens (2021, s. 23), ¹*aka* maddesinde ilgili sözcüğün Moğ. *aq* sözcüğünden alıntılandığını belirtir. Ayazlı (2016, s. 41), Lessing, 59b çalışmasına atıfta bulunarak Moğ. *aka*’dan Uyg.’ya geçtiğini belirtir. YUyg. *aka*, *aga*, Öz. *ağa*, SUyg. *aka*, Tuv. *akı*, Hak. *ağa* “dede, büyükbaba; babanın büyük erkek kardeşi”, Alt. *aka*, Yak. *ağa* “ata, yaşlı” olarak sözcüğün lehçelerdeki durumunu gösterir. *AYa.*’da özel bir isim içerisinde *aq* tespit edilir (YAKRIB 258): *b(é)rt(i)p (a)ka b(e)n b(i)t(i)d(i)m-a / b(é)rt (a)p(a)ka b(e)n b(i)t(i)d(i)m-a* (Kalbak Taş XIX) “Ben Bertip Aka, yazdım bunu / Ben Bertip Apa için yazdım. Mozioglu bu taşa yer alan metnin iki türde de okunabildiğini belirtir; tam netlik yoktur (YAKRIB 258). İlk okunuşa göre metinde özel bir isim olan Bertip Aka içerisinde *aka* sözcüğü tespit edilir. Şirin, unvanlar ve rütbeler başlığında *aga* maddesine yer verir (2016, s. 357). Bununla ilgili olarak E 7’yi örnek gösterir: *koyda kunç(u)y(u)m (a)gaka özdä ogl(u)mka (a)dr(i)ld(i)m* (4) (2016, s. 663). Buna göre toplumda saygı gören kadın ve erkeklere verilen unvan olarak belirtir; runik metinler veri tabanından yalnızca bir örneğini gösterir (Şirin, 2016, s. 357). Kormuşin’den ilgili parçayı Alimov ise şu şekilde çevirir: *kıyda kunçuyımğaka özde oğlumka adırıldım* (E-7/4) “odalarımdeki zevcelerimden, öz oğullarımdan ayrıldım!” (YAKRIB 67). Dolayısıyla bu okuyuş denemesinde *aga* sözcüğü geçmez. Bu bakımdan *YY*’de geçen bu örnekteki *aga* sözcüğünün okunuşu net değildir.

Taranan metinlerde ilgili sözcük tespit edilememiştir. Bu açıdan *SUK* metni veri sağlaması açısından önem taşımaktadır. Farklı konuları içeren *SUK* metinlerinde; ya WP örneğinde gibi saygı ifadesi bildirerek, ya sözleşme metninin kendisine söylenilerek (Ex02-14), ya hayır dua edilen ya da kendisine danışılan kişilerden biri olarak (Em01-2) (Ad01-2); bu sözcük yer almıştır. Özellikle belli bir sözleşme imzalandıktan sonra sözleşmeyi

bozmaya çalışan kişiler arasında *aqa* sözcüğüne kalıp ifade içinde sıkça tanık olunur: *aqa-si ini-si yigän-i tayay*, *aqam* inim uruyum qadaşim, *aqam* inim uruyum tuymişim on-luqum yüz-lüküm alimçim birimcim gibi...

Bu yirtä biz torçi yolçi ilçi üç aqa ini-lär-ning song bayañ uruy tariy ünüp kim kim m-ä bolup çam çarim qılmaşun-lar “Bu yer için biz büyük ve küçük erkek kardeşler olarak Torçı, Yolçı ve İlçi’den sonra soyumuzdan birileri çıkıp tartışma çıkarmasınlar” (Ex02-10). *Ol män torçi aqa-a ini-lär-kä ayıdıp bitidim* “Ben Torçı büyük ve küçük erkek kardeşlerime söyleyip yazdırdım” (Ex02-14). *Bu bitig-ni aqa-si boqsang toyin üskintä qatınlarım-qa ayıtıp birtim* “Abim Boksang Toyin huzurunda eşlerim için söyleyip yazdırdım” (WP02-19). *Uluş suu-qa buyan-i tägzün anta basa aqa ini oyul-lar-qa buyan-i tägzün* “Büyük hükümdara iyilik ulaşsın, sonra büyük ve küçük prenslere hayır dua ve bereket ulaşsın” (Em01-2). *Uluş suu-qa bir altun yastuq aqa ini tägitlär birär kümüş yastuq iduq-qut-qa bir yastuq ... öğünüp sözläri yorimasun* “Büyük hükümdara bir yastuk altın, büyük ve küçük erkek prenslere birer gümüş yastuk, idikut’a bir yastuk arz edip versinler ve sözleri (daha) geçerli olmasın” (Em01-15). *Män titso aqam ançuq bilä aytişip* “Ben Titso, büyük erkek kardeşim Ançuk ile konuşup anlaşıp (Ad02-1). *Aqam-ning boyuzin yigädgli alp bolmiş-qa inim antso-ni tuymiş-izm toynaş şilavanti-qa süt sävinç-i ygrmi stir kümüş alip oyul-luq birtimz* “Abimin gıdasını temin etmede zorluk yaşamasından dolayı küçük erkek kardeşim Antsoyu, kan akrabamız Toynak Şilavant’a yirmi stir gümüş karşılığında evlatlık olarak verdik” (Ad02-2). *Män sada-ning aqam inim uruyum tuymişim onluqum yüslüküm kim kim m-ä çam çarim qılmaşun-lar birök ärklig bağ işi ilçi yalavaç küçin tuğup çam-lasr bu oq ögän-tä bu borluq tängin-çä iki borluq birip sözläri yorimasun-lar* “Ben Sada’nın büyük ve küçük erkek kardeşim, kan akrabalarım, onlu ve yüzlü ortaklarımdan bir kimse, yönetici veya elçilerin yetkisini kullanarak ihtilafa düşerse, o zaman bu kanalda bu bağın büyüklüğünde iki bağ vermelidir ve onların sözleri sayılmamalı” (Sa10-12). *Bu borluq yolinta män tärbiş-nin aqam inim yigänim tayayim kim kim m-ä bolup çam çarim qılmazun-lar* “bu şaraplık yer uğrunda ben Tarbişin abim küçük ve büyük erkek kardeşim, yeğenim, amcam-dayım birlik olup kargaşa çıkarmasınlar” (Sa11-14). *Bu kün-tin minça tapmış-ning aqa-si ini-si yigän-i tayay-i kim kim mä çam çarim qılmazun-lar apam birök ärklig bağ işi küçin tutup çam çarim qılsar-lar uluş süü-kä bir altun yastuq basip il bağlär-ingä ädärkä yarayu at birip sözlär-i yorimazun* “Bu günden sonra Tapmış’ın abisi yiğeni amcasından herhangi biri devlet adamına güvenip tartışarlarsa, büyük majesteye (Moğol imparatoru) 1 yastuq altını basmalı ve il-beg’e (je) eyerli bir at vermeliler” (Sa12-8). *Biz inç qya-ning aqam inim uruyum qadaşim kim kim-ä bolup* “Biz İnç Kaya’nın büyük ve küçük erkek kardeşim akrabalarımıdan biri...” (Sa14-5). *Mübarek qoç adliş oylum-ni män aşası qutluş tämür aq-a-si är tuymiş aqa-si toqdamış üçägü birlä bolup toyuru tomlidu sağtim* “Mübarek Koç adlı oğlumu ben babası Kutlug Temür, abisi Er Tugmuş, abisi Toktamış üçümüz bir olup doğrudan sattık.” (Sa26-4). *Biz-ning on-luqumuz yüz-lükümüz alimçimiz birim-çimiz aqamiz inimiz kim kim-mä bolup çam çarim qılmaşun-lar* “bizim onlarca yüzlerce alıcı satıcımız büyüğümüz küçüğümüz birbirlerine karşı sıkıntı çıkarmasınlar” (Sa26-10). *Mäning aqam inim uruyum tuymişim on-luqum yüz-lüküm alimçim birimcim kim kim m-ä bolup çam çarim qılsar-lar* “Benim büyük ve küçük erkek kardeşim, soyumdan gelenler, kan akrabalarım, onlu ve yüzlü ortaklarım, alacaklı ve verecekliilerimden biri tartışma çıkarırsa...” (Sa29-9). *Biz tädmilig qara buq-a ikägü-nüng aqamiz inimiz onluq-umuz yüzlük-ümüz kim kim-mä bolup çam çarim qılmazun ärklig bağ işi ilçi yalavaç küç-in tuğup*

çamlasar-lar yulayin alayin tisär-lär bu quğluy täng iki kiři yarağu birip sözläri yorimasun “Biz Tedmilig ve Kara Buka ikimizin büyük ve küçük erkek kardeşimiz onlu ve yüzlü ortaklarımızdan biri devlet görevlisinin ve elçinin gücüne dayanıp tartışma çıkararak (kölemi) almak isterlerse, Kutlug adlı kölem değerinde iki köleyi versinler, sözleri geçerli olmasın.” (Sa28-16). *Apam çam çarim qilsar-lar uluy suü-kä biř altun yastuq aqa ini tigittlär-kä birär altun yastuq qışyut ötünüp iduq-qut-qa bir altun yastuq kögürüp qoço baliq ayyučü-qa bir kümüş yastuq birip ayır qıyn-qa tägzün-lär* “...eğer tartışma çıkarırlarsa, büyük hükümdara beş altın yastuk, büyük ve küçük prenslere birer altın yastuk cezası arz edip idukuta bir altın yastuk sunup koço şehrinin valisine bir gümüş verip ağır cezaya uğrasınlar” (Mi01-16). *Män baçaq turmiş ara-a tmür aq-a-qa ayıdıp bitidim* “Ben Baçak, Ara Temür abime söyleyip yazdırdım” (Mi21-8). *Mundin songyara män öşüm oylanım aq-a in-im on-luqum yus-luqum kim kim m-ä çam qaryaş qılmaşun-lar çamla-sar-lar söz-läri-miz yorimasun* “bundan sonra ben kendim, oğullarım, büyük ve küçük erkek kardeşlerim, onlu ve yüzlü ortaklarım kargaşa çıkarmayalım eğer sıkıntı çıkarırsak sözlerimizin hükmü olmasın” (Mi24-8).

Ata - Ađa: Baba (Yamada, 1993, s. 241b). Baba, kayınbaba, kaynata (Wilkens, 2021, s. 80). Clauson, ilk kez Uygur Budist metinlerinde baba için *kañ* yerine *ata*, *ög* yerine de *ana*³ sözcüğünün kullanılmaya başlandığını belirtir (ED 40a). Kormuşin, *ata* sözcüğü için “dede, amca” anlamını önermiştir (2008, s. 276-277). Ancak çağdaş Türk dillerinde de bu sözcüğün temel anlamı “baba” olarak yaşamaktadır. Dolayısıyla sözcüğün anlamı araştırmacıların ortak görüşü “baba” olduğu yönündedir. Alimov, runik metinlerde *kañ* ve *ög* sözcüklerinin (BK D20, KT D20) birbirine paralellik oluşturduğuna işaret eder. *Ata* ve bunun türevi olan *ataç* şeklinin Türk runik metinlerinde daha yaygın olduğunu ve ana sözcüğüyle ikileme oluşturduğuna değinmiştir (2014, s. 89). *KY*’de *ata* “baba” şeklinde geçer (Alimov, 2014, s. 183b): **(A)t(a)sı** *(a)tı toğ(a)n: oğlı (a)tı k(a)ra çor* “Babasının adı Togan, oğlunun adı Kara Çor’dur” (Talas 2-6). **(A)t(a)sı** *atı öteg* “Babasının adı Öteg’dir (Talas 10-5). **(A)t(a)sın** *(a)n(a)sın ulatı k(a)ld(ı)m* “Anne ve babasıyla kaldım” (Tala3-3). *YY*’de de “baba” için *ata* kullanılmıştır: *enlig çor mançu alp tarқан атаçım-a adırıldımız esisim* (E-152) “Ah Inançu ve Alp Tarkan olan babacığım Enlig Çor. Biz ayrıldık, yazık bana (YAKRIB 212-213). *Ongi Yazıtı*’nda *bilge атаçım yoyun quryuñı qorudum* (12) “Bilge babam, cenaze törenini [yapararak], mezarını korudum (SİD 220). Görüldüğü üzere Ongi Yazıtı’nda, *ata* sözcüğünün türevi *ataç* ile karşılaşılır. *KT* ve *BK*’da *ata* sözcüğünün yerini *kañ* almıştır (Ayazlı, 2016, s. 60). Çağdaş Türk dillerinde benzer ses bilgisel özelliklerle yaşar: *YUyg. ata*, *Öz. ätä*, *SUyg. ata*, *Hak. ada*, *Alt. ada*, *Yak. ađa*, *Tuv. ada*. *Aç Bars Hikâyesi*’nde *ata* “baba” olarak geçer: *yemiş ävdigäli ağaları elig bägkä ötünüp ayıtıp kaltılar* (84) “meyve (yemiş) toplamak için babaları hükümdara ricada bulunup (orada) kaldılar” (Gulcalı, 2013, s. 127). *Altun Yaruk VIII*. kitapta *ata ana* söz grubu ikileme kurmuştur (Çetin, 2020b, s. 328): *y(a)rlıkançuçı köñüllüg ana ata ... yarım küçüg asarlar* (1278-1279) “merhametli gönle sahip ana baba (bu) yarım gücü artırırılar” (Çetin, 2020b, 382). *DLT*’de *ata* sözcüğü “baba” anlamıyla açıklanmıştır (1985, s. 15): *ol mäni atäma oxšatti* “o beni babama benzetti” (1985, s. 236). *KB*’de de pek çok yerde *ata* sözcüğü görülür (1979, s. 35): *ata pendi* (1566, 1568, 5154), *ata hurmeti* (6491), *atalıg atasız* (5380) yapıları mevcuttur.

SUK’ta farklı konuları içeren parçalarda *ata* sözcüğü “baba” anlamındadır: *Ađam-niñ manga ülüş-tä täggän taysang-taqı on altı är kömär...* “Babamın sahibi olduğu taysandaki on altı erin çalışabileceği büyüklükteki yerden bana düşen hissede...” (Sa11-3). *Mübarek qoç adliy oylum-ni män ağası qutluy tämür aq-a-si är tuymış aqa-si toqdamış*

³ *KY*’de *ana* sözcüğü görülür (Alimov, 2014, s. 86).

üçüğü birlä bolup toyuru tomlidu sağtım “Mübarek Koç adlı oğlumu ben babası Kutlug Temür, abisi Er Tugmış, abisi Toktamış üçümüz bir olup doğrudan sattık.” (Sa26-6).

Vasiyetnâme türü sivil belgeler içerisinde “baba” karşılığında *ağa* ve *ata* söz varlığı ile karşılaşılır. İki örnekte belge türünün niteliğinin açıklayıcısı niteliğindedir: *ata bitigi* ve *ata+ilgi eki (+nIng) ülüş bitigi* şeklinde, yazılan belgenin önemi ve dikkate değerliğini ifade açısından ata belgesi örnekleri tespit edilmiştir. Miras bilgisi içerdiği için bu belgelerde, atadan kalan mal varlığının açıklamasında *ata* sözcüğü ile karşılaşılmıştır. *Ağa bitigi yorizun tip bar üçün bitig // büdürüp birtim* “Ata belgesi geçerli olduğu için yazımı tamamlayıp verdim.” (WP04-30). *Atamiz-niing ülüş bitig-indäki...* “babamızın miras belgesindeki...” (WP06-12). *SUK*’ta evlatlık verme konusunun işlendiği Ad parçasın da *ata* kelimesine tanık olunur. İlgili parçada iki oğlundan birini bölge yönetiminin töresine uygun olarak Sudbak adlı kişiye evlatlık olarak verdiği anlatılmaktadır. Belgede hem evlatlık alan hem de evlatlık olarak giden kişinin uyması gereken kurallar anlatılır. Aşağıdaki örnekte ise evlatlık olarak giden oğulun törelere uymadığı takdirde, babaya (ataya) karşı gelişi ve günaha girişine değinilir: *Ünär-män kidär-män tisär törü yaryu yosun-ı birlä ağa yaşmış yaşuq-qa täg-sün* “Giderim derse, yasa ve yargı uygulamasına göre, Baba’ya karşı günah işlediği için günaha girer.” (Ad03-29).

İçi: Büyük erkek kardeş, abi (Yamada, 1993, s. 257a). *SUK*’ta *iči* şeklinde transkribe edilen bu sözcüğü Clauson, /e/li okumuş ve hem “(küçük) amca” hem de “büyük ağabey” anlamını vermiştir (ED 20a). Bir kişinin babasından daha küçük ama kendisinden daha yaşlı yakın erkek akrabasını karşılayan bir sözcük olarak açıklar. Wilkens (2021, s. 294) da *iči* maddesinde *’ėči* maddesine gönderme yapar ve “ağabey” anlamını verir (2021, s. 250). Şirin, *äçi/içi* maddesi için “ağabey; amca” anlamların verir (2016, s. 349). *KT* ve *BK Yazıtları*’nda bu sözcüğün kullanımı çoktur: *(a)nta kisrä inisi (ä)çisin t(ä)g kıl(ı)nm(a)duk (ä)r(i)nç oğlu k(a)ñın t(ä)g kıl(ı)nm(a)duk (ä)r(i)nç* (KT D5, BK D5-6). *Ayigma kanım? ěçisi? ěki ayur tedi* (Tar. K5) “söyleyen (anlatan) hanımın? Amca(ları) (olan) iki anlatıcı” (Aydın, 2018, s. 48). *YY*’de *iči-ėçi* sözcüğü bulunur: *uyar kadınım üçün öldim ayıt-a içim yurçım* (E-17) “Asil ve mert beyimden ayrıldım, asil ve mert akrabalarımından ayrıldım” (YAKRIB 86), *er er<d>em üçün inim eçim uyarın üçün beñgümn tike berti* (E-28) “Benim kahramalığım için, kendi ve akraba kardeşlerimin şanı için bu ebedî anıt dikildi” (YAKRIB 114), *körtle sañun ben eçim kanım-a* (E-52) “Ben Körtle Sangunum (generalim). Ah, han olan amcam” (YAKRIB 161). *YY*’de *iči-ėçi* sözcüğü, “amca” ve “ağabey” anlamlarını karşılamıştır. Ayrıca *ini* sözcüğü ile ikileme kurarak büyük-küçük kardeşler anlamını sağladığı gibi, *içim yurçım* gibi farklı ikilemelerine de tanık olunmaktadır. Ayazlı (2016, s. 114), *ėçi* maddesini “ağabey” olarak açıklar. Çağdaş lehçeler arasında bu sözcüğün Yak. *ehe* şekliyle yaşadığına değinir. *İKPÖ*’de *ėçi* maddesinde Hamilton, sondaki ünlünün uzun olabileceğini belirtir ve “büyük kardeş, ağabey” anlamını verir (2011, s. 143): *ögüm qañım eçim tegin-kä sevär meni* (XXVIII) “babam ve annem, her zaman, sadece prens ağabeyimi sever”. *AY*’de *iči* sözcüğü tanımlanır (1994, s. 497): *iči ini yme ka kadaş* (554/15), *ičisi tigin* (610-12), *tigining uluğı ičisi* (618-14). Örneklerde *iči* sözcüğünün *uluğı* ismiyle birlikte sözdizimsel yapıda yer aldığı görülür. *İni* maddesinde de *AY* bağlamında bu ifadelendirme görülmüştür (bk. *ini* maddesi). *SUK*’ta *iči* doğrudan “büyük erkek kardeş”e gönderme yapmıştır, *uluğ* sözcüğüyle ayrıca açıklamaya rastlanmaz. *May*’de *iči* “ağabey” maddesi görülür (1976, s. 393): *kentü oğlu ičisi yorçı dındarlar birle yazınsar* (84-22). *KİP*’te *inili eçili* ikilemesi içerisinde bu sözcüğe rastlanır (Özcan Devrez, 2020, s. 148b).

SUK metninde *iči - eçi* sözcüğü çok sayıda gözlenir. Özellikle Sa parçalarında, kan akrabalığı bildiren bu sözcük kalıp söz grupları içinde sıkça geçer: *içimiz inimz qamiz qaşaşimiz oyulumiz qizimiz ayıtmaz-un istämüzün, oyulum qizim içim inim qam qaşsim ygänim tayayim aytmazun istämüzün, içim inim tuymışim qadaş-im yigän-im tayay-im kim qayu çam çarim qılmazun-lar* gibi... Örneklerin büyük çoğunluğunda kan akrabalığı olan

kişiler art arda sıralı bir şekilde belirtilmiş, bu kişilerin sözleşmeyi bozma, sıkıntı çıkarma ihtimalleri üzerine yapmaları gerekenler anlatılmıştır. Lo17-7 örneğinde, bu kalıp ifadeden farklı olarak, büyük erkek kardeşin tanık sıfatıyla karşılaşılmaktadır: *Bu savda tanuq iĉim ăr tanuq tāsik tanuq vapdu* “Bu sözleşmede büyük erkek kardeşim Er, Tesik, Vpdu tanıktır. *İçi - eçi* sözcüğünün *SUK*’ta geçtiği yapılar şu şekilde örneklendirilebilir:

Män qara-ning yig bürt yunglaq-liq tvar krgäk bolup atın birgüm yoq üçün kiĉin qırata qazı kitrin-tä iĉim qančuq bilä tüz ülüş-lüg [=üç] şiy yirim ati qutluy taş-qa toyuru tomlıǵu saǵım “Ben Kara’nın Yig Bürt mal gerekli olup başka hiçbir vereceğim olmadığı için Kazı Kitrin(?)deki bozkırdaki 3 şık ölçüsündeki eşit hisseye sahip olduğum Kaçuk ile Kutlug Taşa’a doğruca sattım” (Sa02-3). *Yig bürt-nüng inim iĉim qam qataşım ayıtmazun işdämazün* “Yig Bürt’ün lüçük ve büyük erkek kardeşleri akrabaları sorgulayıp istemesin” (Sa02-15). *.. yulli alyli saqınsar-lar ... yig bürt-nüng inim iĉim qam qdaşım qorluy bolzun-lar* “... almak için tartışma çıkarsalar... Yig Bürt’ün küçük ve büyük erkek kardeşlerim akrabalarım zarar görsünler” (Sa02-20). *Oǵulum qızım iĉim inim qam qaşım ygänim tayayım aytmazun istmäzün* “oğulum kızım büyük ve küçük erkek kardeşlerim akrabalarım, erkek yeğenim, amcam / dayım istemesinler” (Sa04-16). *Bizingä oşmiş toyril-qa tükäl-kä yunglaq-liq böz krgäk bolup çükü-täki yir-ızm-ni äniçük iĉi-kä toyuru tomlıtu saǵtıımız* “Bize Osmış Togrıl’a Tükel’e pamuklu kumaş gerekli olup Çükü’deki yerimizi Eniçük Abi’ye doğrudan sattık” (Sa07-3). *İĉim inim tuymışım qadaş-ım yigän-im tayay-ım kim qayu çam çarım qılmazun-lar* “büyük ve küçük erkek kardeşlerim benden doğmuşlar, akrabalarım, yeğenim, amcam tartışma çıkarmasınlar (Sa22-9)⁴. *Män älik qy-a açi-ning iĉim inim qam qadşım çam çarım qılmazun-lar* “Ben Elig Kaya Açı’nın büyük ve küçük erkek kardeşlerim, akrabalarım kargaşa çıkarmasınlar” (Sa23-10). *Qarşa açari-ning vıry-a açari-ning iĉimz inimz tuymış-ımz qadaş-mz kim ymä çam çarım qılmazun-lar* “Karşa Açari ve Virya Açari olarak bizim büyük ve küçük erkek kardeşlerimiz, bizden doğmuşlar, akrabalarımız ve her kim tartışma çıkarmasınlar” (Ex01-16). *Män qytso tutung-ning titso-ni män başlap inim iĉim qam qadaşım ärklig bağ işi-ning küçin tutup üntürür-män tisär-lär sav-ları yorımazun-lar* “Ben Kaytso Tutung’un Titso’yun benden başlayarak küçük ve büyük erkek kardeşlerim, akrabalarım, devlet görevlisine güvenip sözleşmeden sapayım derseler, sözleri geçerli olmasın” (Ad01-10). *Män qutluy tonga-ning iĉim inim oǵul-um qız-ım tuymış-ım qadaş-ım ygän-im tayay-ım kim qayu kişi inäçi-kä çam qılmazun-lar* “Ben Kutlu Tonga’nın büyük ve küçük erkek kardeşlerim, oğlum kızım, ben doğmuşlar ve akrabalarım, yeğenim amcam her kim (olursa olsun) İneçi’ye zorluk çıkarmasınlar” (Mi01-12).

İni: Küçük erkek kardeş / küçük kardeş (Yamada, 1993, s. 258b). Wilkens (2021, s. 307), “küçük erkek kardeşi” bilgisini *İini* maddesinde belirtir. Yine burada *inili eçili* söz grubunu “küçük erkek kardeş ve ağabey” olarak yorumlar. Şirin (2016, s. 350), *İçi - eçi* sözcüğü gibi bu maddeyi de kan akrabalığı bildiren grupta ele almış ve “erkek kardeş” anlamını vermiştir. İlgili madde başının geçtiği runik metinlere dair birkaç örnek şöyledir: *in(i)si k(a)g(a)n bolm(i)ş (ä)r(i)nç oǵlı k(a)g(a)n bolm(i)ş (ä)r(i)nç* (KT D4-5, BK D5). *(e)l (e)tmiş y(a)bgı oǵlı (i)şb(a)ra t(a)mg(a)n çor y(a)bgı (i)n(i)si b(i)lgä (i)şb(a)ra t(a)mg(a)n t(a)rj-k(a)n* (O 4). *K(a)g(a)n in(i)si (e)l çor tig(i)n k(ä)l(i)p ul(a)yu tört tig(i)n k(ä)l(i)p işb(a)ra b(i)lgä kül i(ç) çor(u)g yogl(at)tı* (KÇ 24). *KY*’de bu sözcük, **inil(e)ri**

⁴ Eğer sözleşmeye uymayıp adı geçen akrabaları sıkıntı çıkarırlarsa, sattığım köle dengince iki köle verip sattığımız önceki köleyi alsınlar, satın alan kişi zarar görsün şeklinde devam eden kısım yorumlanırsa, satış yapan kişinin yakın akrabalarını uyardığı dikkati çeker. Bu durum bu ifadenin geçtiği tüm parçalarda benzerlik gösterir.

k(a)r(a) b(a)rs oğ(u)l b(a)rs (Talas1-3) örneğinde tespit edilir. *AYa.*'da da rastlanır: *t(é)gin-a (a)t(i)m-a (i)n(i)ne* (Kalbak Taş V) "Tegin! Atım en küçük kardeşim için" (YAKRIB 247). Aydın, *ini için* "küçük erkek kardeş; kişi adı parçası" açıklamasında bulunmuştur (2018, s. 133). *İnim yeti urım üç kızım üç erti ewledim oglumın*² "Kardeşim yedi, oğlum üç, kızım üç idi. (Onları) evlendirdim. Çocuklarımı" (S 6). İni Öz İnençü (HT XIV/1, HT XVI/2) örneklerinde geçen *ini* sözcüğünü, Aydın kişi adı parçası olarak değerlendirir (2018, s. 79-80). Karı Çor Yazıtı'nda (10) da *kan inisi* içerisinde tanıklanır (Aydın, 2018, s. 84). *İKPÖ*'de *ol ödin ayığ ögli tegin inisi inçä tep sakıntı* (XXVIII) örneklerden biridir. *AY*'de bu sözcük çok yerde tespit edilir (1994, s. 508-509); hatta *içili (eçili) inili ikegü sözleşü kengşeşü* (631/8) örneğinde *eçi* sözcüğüyle ikileme kurmuştur. *Yene ortun inisinge ay inim* (611/8), *kiçigi inisi* (618-22). *AY*'den *ortun ini* "ortanca erkek kardeşi", *kiçig ini* "küçük erkek kardeşi" şeklinde bilgiye ulaşılır. *May.*'de *burkanning inisi* (57-11), *burkanning kokaliya atlıg inisi* (57-33) parçalarında bu sözcükle karşılaşılır. *May.*'de *inili içili* ya da *içili inili* ikilemesine rastlanmaz. *SUK*'ta "ortanca (ortun) ve küçük (kiçig) erkek kardeşi" gibi ayrı bir bilgilendirmeye karşılaşılmaz.

İlgili sözcüğün *içi* ile birlikte tanıklandığı ve ikileme oluşturduğu yapılar için bk. *içi* maddesi. Belirtilen örnekler dışında *aqa ini* şeklindeki ikilemeli yapılarda da "büyük-küçük erkek kardeş" anlamına görülür. Örneklerde sözcüklerin dizilimi hep *aqa ini* şeklinde tanıklanmıştır. Hâlbuki aynı anlamı karşılayan *içi ini//ini içi* ikilemesinde dizilim değişiklik göstermiştir (*içi* maddesi ör.). Sistematik bir anlatım tarzı görülür. Sözleşme yapan kişinin kan akrabalığı bulunan kişilerin kargaşa ortamı çıkarmaması adına söylenen uyarı ve ceza cümlelerinde *ini* sözcüğü *içi* ya da *aqa* "büyük erkek kardeş" sözcükleriyle birlikte tespit edilir. Hatta bu yakın akrabalarının sözleşmeyi bozmaları durumunda zarara uğramaları ve sözlerinin bir daha hükmünün olmaması yönünde kötü dua edilmiştir. İlk örnekte ise Büyük Hükümdar'a ve büyük-küçük erkek kardeşlere yapılan hayır dua içinde *aqa ini* ikilemesi vardır. Devam eden Em01-15'te ise sözleşmeyi bozanların Büyük hükümdar'a ve sonrasında büyük-küçük erkek kardeşlere yapılan ödemededen bahsedilmiştir:

Uluş suu-qa buyan-i tægün aña basa aqa ini oyul-lar-qa buyan-i tægün "Büyük hükümdara iyilik ulaşsın, sonra büyük ve küçük prenlere hayır dua ve bereket ulaşsın" (Em01-2). *Uluş suu-qa bir altun yastuq aqa ini tægütlär birär kümüş yastuq iduq-qut-qa bir yastuq ... öğünüp sözläri yorimasun* "Büyük hükümdara bir yastuk altın, büyük ve küçük erkek prenlere birer gümüş yastuk, idikut'a bir yastuk arz edip versinler ve sözleri (daha) geçerli olmasın" (Em01-15). *Män sada-ning aqam inim uruqum tuymişim onluqum yüslüküm kim kim m-ä çam çarim qılmaşun-lar birök ärklig bağ işi ilçi yalavaç küçin tuğup çam-lasr bu oq ögän-tä bu borluq tängin-çä iki borluq birip sözläri yorimasun-lar* "Ben Sada'nın büyük ve küçük erkek kardeşim, kan akrabalarım, onlu ve yüzlü ortaklarımdan bir kimse, yönetici veya elçilerin yetkisini kullanarak ihtilafa düşerse, o zaman bu kanalda bu bağın büyüklüğünde iki bağ vermelidir ve onların sözleri sayılmamalı" (Sa10-12). *Bu borluq yolinta män tarbiş-nin aqam inim yigänim tayayim kim kim m-ä bolup çam çarim qılmazun-lar* "bu şaraplık yer uğruna ben Tarbişin abim küçük ve büyük erkek kardeşim, yeğenim, amcam-dayım birlik olup kargaşa çıkarmasınlar" (Sa11-14). *Biz-ning on-luqumuz yüz-lükümüz alimçimiz birim-çimiz aqamiz inimiz kim kim-mä bolup çam çarim qılmaşun-lar* "bizim onlarca yüzlerce alıcı satıcımız büyüğümüz küçüğümüz birbirlerine karşı sıkıntı çıkarmasınlar" (Sa26-14). *Bu kün-tin minça tapmiş-ning aqa-si ini-si yigän-i tayay-i kim kim mä çam çarim qılmazun-lar apam birök ärklig bağ işi küçin tutup çam çarim qilsar-lar ulug süü-kä bir altun yastuq basip il bağlär-ingä ädärkä yarayu at birip sözlär-i yorimazun* "Bu günden sonra Tapmış'ın abisi yiğeni amcasından

herhangi biri devlet adamına güvenip tartışılırsa, büyük majesteye (Moğol imparatoru) 1 yastuq altını basmalı ve il-beg'e (je) eyerli bir at vermeliler" (Sa12-8). *Bu yirtä biz torči yolči ilči üç aqa ini-lär-ning song bayañ uruy tarıy ünüp kim kim m-ä bolup çam çarım qılmaşun-lar* "Bu yer için biz büyük ve küçük erkek kardeşler olarak Torçı, Yolçı ve İlçi'den sonra soyumuzdan birileri çıkıp tartışma çıkarmasınlar" (Ex02-9).

Aşağıdaki örneklerden Sa13'te bir topluluk içindeki "küçük erkek kardeş"; Sa21'de ismiyle tanıtılan "küçük erkek kardeş" (inim Sısı) bilgilerine ulaşılır:

Quvray-ning inimz oyulumuz çam çarım qilyalı saqınsar-lar "Topluluktan küçük erkek kardeşimiz oğlumuz tartışma çıkarıp almak isteseler" (Sa13-19). *Mäning ymä küdägüm samsıba inim sıs-i //(.) çam çarım qılmazun-lar* "Benim damadım Samsıba, küçük erkek kardeşim Sısı // sorun çıkarmasın" (Sa21-12).

WP06-7/WP06-20 metinlerinde *inilärim* Uur Qya ve Küvâz'den bahsedilmekte, miras yoluyla paylarına düşen altı kölenin pay edilmesinde küçük erkek kardeşlerden başlandığına işaret edilmiştir (Yamada, 1993, s. 142). Lo metinlerinde sözleşmeyi yapan kişinin ortadan kaybolması veya ölmesi durumunda, sözleşmeyi yapan kişinin küçük erkek kardeşinin ödemeyi tam anlamıyla yapması, hatta faizini bile ödemesinden bahsedilir. Lo kodlu bu örneklerde, bu durumu anlatan cümlelerin birbirine paralel olduğu gözlenmekte ve kalıp cümle yapılarıyla karşılaşılmıştır: *Birginčä bar yoq /yoq bar bolsar-män inim ... äv-täki-lär bilä köni birsün-lär.*

Yoq bar bolsar-män inim ozmiş toyril köni (.) birsün (Lo10-7). Birginč-ä bar yoq bolsar-män inim çanaşiri 'äv-tki-lär bilä köni birşün-lär "verinceye kadar ortadan kaybolursam küçük erkek kardeşim Çanaşiri, evdekilerle birlikte tamamını versin" (Lo18-12). *Birginčä bar yok bolsar-män inim qusı köni birzün (Lo23-8); birginčä bar yoq bolza-män inim barçaqı äv-täki-lär bilä köni birsün-lär (Lo24-7); birginčä bar yoq bolsar-män inim qaşuq äv-täki-lär bilä köni birsün-lär (Lo28-7); birginčä bar yoq bolsar-män inim budruq ävdäki-lär bilä köni birsün-lär (Lo29-5). Män inç buqa-ning inim äsän män aruy-ning oylum qar-a tuym-a ikägü bu bitig-täki çao-ni bitig yosunca nägü-kä m-ä tildamayin çamsız köni birür-biz* "ben İnç Buka'nın küçük erkek kardeşim Esen, ben Arug'nun oğlum Kara Tugma ikisi birlikte bu belgede adı geçen kâğıt paraları kanuna göre, hiçbir konuda mazeret göstermeden, ihtilafsız ve doğru bir şekilde versin" (Mi17-13). *Män qutluy tonga-ning içim inim oyul-um qiz-im tuymış-im qadaş-im ygän-im tayay-im kim qayu kişi inäçi-kä çam qılmazun-lar* "Ben Kutlu Tonga'nın büyük ve küçük erkek kardeşlerim, oğlum kızım, ben doğmuşlar ve akrabalarım, yeğenim amcam her kim (olursa olsun) İneçi'ye zorluk çıkarmasınlar" (Mi01-11). *Mundin songyara män öşüm oylanım aq-a in-im on-luqum yus-luqum kim kim m-ä çam qaryaş qılmaşun-lar çamla-sar-lar söz-läri-miz yorımaşun* "bundan sonra ben kendim, oğullarım, büyük ve küçük erkek kardeşlerim, onlu ve yüzlü ortaklarım kargaşa çıkarmayalım eğer sıkıntı çıkarırsak sözlerimizin hükmü olmasın" (Mi24-8). *Aqam inim tuymışim qataş-im kim kim m-ä bolup talaşmasunlar* "Büyük ve küçük erkek kardeşim, kan akrabalarımın birisi sıkıntı çıkarmasın..." (Mi28-11).

Mi01-11, Mi24-8, Mi28-11 örneklerinde Sa kodlu örneklerde görüldüğü gibi sözleşmeyi bozmaması istenilen kan akrabaları arasında *ini* sözcüğü yer almıştır. Mi04-2 örneğinde ise Ozmiş Togrıl adlı kişinin başkaları huzurunda kardeşiyle yaptığı ticarî sözleşme vardır. Abi kardeş arasındaki ticaret antlaşmasının sadece söze dayalı olmaması ve başkalarının da duruma tanık olması dikkati çeker:

Män ozmiş toyril inim basa toyril biläki aliş biriş tiltay-inta qıtay yalavaç alp turmiş üzkindä tişip alim birim üzüsdümüz “Ben Ozmiş Togrıl ve küçük erkek kardeşim Basa Togrıl arasındaki ticarî alışveriş Kitay Yalavaç ve Alp Turmuş huzurunda görüşüp anlaştık” (Mi04-2).

Ad02 örneği ise diğer *SUK* metinlerinden *ini* sözcüğünün karşıladığı anlam ve toplumsal hayattaki işlevi açısından farklı bir bilgi vardır. Küçük erkek kardeşin, büyük erkek kardeşin gıdasını karşılamak amacıyla ailesi tarafından belirli bir para karşılığında evlatlık verilmesi anlatılır. Uygur toplum hayatında bu amaç doğrultusunda evlatlık satışına rastlanması dikkati çeker: *Aqam-ning boyuzin yigädgli alp bolmiş-qa inim antso-ni tuymış-ımz toynaq şilavanti-qa süt sävinç-i ygrmi stır kümüş alip oylu-luq birtimz* “Abimin gıdasını temin etmede zorluk yaşamasından dolayı küçük erkek kardeşim Antsoyu, kan akrabamız Toynak Şilavant’a yirmi stir gümüş karşılığında evlatlık olarak verdik” (Ad02-3).

Küdägi: Damat (Yamada, 1993, s. 263a). Wilkens (2021, s. 437), bu sözcüğü ¹*küdägi* maddesinde inceler ve “damat, güveyi” anlamındadır. Clauson, **küdä*- eyleminden türeyen bir isim olarak açıklar ve Kıpçak grubunda “küçük kız kardeşin eşi, enişte” anlamına geldiğini belirtir (ED 703a). Hamilton ise *küd*⁵- “gözlemek, korumak” fiiline götürür ve “yeni evli, güvey” anlamını verir (2011, s. 199). Lehçelerde farklı ses bilgisel özelliklerle yaşamaktadır (Ayazlı, 2016, s. 171): YUyg. *küyö*, Öz. *küyäv*, Hak. *kizö*, Alt. *küyü*, Tuv. *küdee*, Yak. *kütüöt*, SUyg. *küzegi/küzegü*. Şirin (2016, s. 357), Evliliğe dayalı akrabalık başlığında bu sözcüğü madde başı olarak gösterir. Runik metinlerden sadece *YY*’de ve *Ar. Yazıtı*’nda bu sözcüğe rastlanır: ***küd(ä)göl(ä)r(i)m*** kız *k(ä)l(i)nl(ä)r(i)m bökm(ä)d(i)m* (Yen. 3/6). Alimov, bu kısımdaki *küdägi* sözcüğünü; “enişte” olarak yorumlamıştır (YAKRIB 62); *yağı köl tarkan küdegü kelirti* (*Ar.* 1) “Yangı Köl Tarkan güvey getirdi” (Aydın, 2018, s. 91). *AY*’de metnin sonunda *küdägi* sözcüğüne tanık olunur: *yene yme singil küdegülerim kelinen töküz küdegü ... kunahçeçek kız... buşiedrem küdegü kübikeçeçek kız* (686-7, 8, 9). *KB*’de bir beyitte tanıklanır: *iki qağın erdi küdegü iki / bular erdi öğrüm buğunda iki* (50) (1991: 22) “ikisi kayın babası, ikisi damadı idi; bunlar en iyisi ve en seçkini idiler” (Arat, 2003, s. 15). *DLT*’de **küdä*- “evlen-” fiilinden türediğine işaret edilmiş ve “damat” anlamı verilmiştir (1985, s. 113): *yöwüşlög kälın küdägi yawaş bulur* “süslü gelin eşini kibar ve nazik bulacaktır”. *SUK*’ta Sa ve WP kodlu parçalarda bu madde başına rastlanır. İlk örnekte, damadının payına ayrılmış hissenin satıldığı; ikincisinde sözleşmeyi damadının bozmaması konusunda uyarıldığı; üçüncü örnekte ise damadına evlatlık olarak oğulun verildiğinden ve bu konuda kendisine danışıldığından bahsedilmektedir:

Qoço-taqi qoçing apam birläki küdägüm tapmiş-qa qır-a suvdun yir-lär-im-ni ... säkiz on yastuq çungdung bao-çao-qa vapso tu-qa tofuru tomlığu satđim “Koçodaki Koçing Apam ile damadım Tapmış’ın paylarına düşmüş bozkırdaki sulak yerlerimi... seksen yastuk miktarındaki Çungdung baoçaosına Vapso Tuga’ya doğruca sattım ” (Sa12-3). *Mäning ymä küdägüm samsıba inim sis-i //(.) çam çarım qılmazun-lar* “Benim damadım Samsıba, küçük erkek kardeşim Sısı // sorun çıkarmasın” (Sa21-12). *Şinkuy tutung bäg-kä küdägüm likä-kä kingäşip ayđişip kävşı-tä tuymış burxan quli atly oylu-an-qa ögkä qangqa buyan-i tągün tip boş bitig birtim* “Şinkuy Tutung Bey’e, Damadım Lika’ya danışıp, Kevşi’den doğmuş Burhan Kulı adlı oğluma anne ve babalık yapınlar deyip serbestlik sözleşmesini verdim” (WP02-4).

⁵ Wilkens (2021, 437), *küd*- fiili için; “beklemek, umut etmek, kollamak; (hayvan) gütmek” anlamlarına yer verir.

Oylan – Oylın – Oyulan – Olan: Erkek çocuk; oğlan; köle-hizmetçi; prens; çocuklar (Yamada, 1993, s. 267b). Oğul, erkek çocuk, evlat, delikanlı, genç, bebek, yeni doğan, embriyo çocuklar, oğullar; hizmetkâr, köle; prens (Wilkens, 2021, s. 502). *SUK*'ta sadece bir örnekte (Sa17-11), bu sözcük özel ismin bir parçasıdır. Diğer örneklerde belirtilen anlamlarıyla karşılaşılır. Ayazlı (2016, s. 183), *oglan* maddesini “erkek çocuk, delikanlı; hizmetkâr, köle; prens” anlamlarıyla açıklamıştır. Lehçelerdeki karşılıkları YUyg. *oğlan*, Öz. *oğlan*, SUyg. *ugan*, Hak. *olgan*, Alt. *uulan*, Yak. *uolan*, Tuv. *oolak* şeklindedir (Ayazlı, 2016, s. 183). Clauson, bu sözcüğün *ogul* sözcüğünün çokluk şekli olduğunu kesin bir dille belirtmez (ED 84b). Şirin (2016, s. 353), “kan akrabalığı” başlığında bu maddeye yer vermiştir. *YY*'de çok geçer: *tört oğlanım bar üçün beñkümin (tikti)* (E-20/1). *KY*'de *oğlan* “oğul, oğullar” sözcüğü tanımlanır: *otuz oğl(a)n s(a)ğd(ı)ç(i)g k(a)lm(ı)ş* (Talas8-3), *kutluğ oğl(a)nın ul(a)tı k<almış>* (Talas9-2). *KT* ve *BK Yazıtları*'nda şu örneklerde tespit edilir: *(E)ki ş(a)d ul(a)yu in(i)ygün(ü)m oğl(a)n(i)m b(ä)gl(ä)r(i)m bod(u)n(u)m közi k(a)şı y(a)bl(a)k bolt(a)çı tip s(a)k(i)nt(i)m* (KT K11), *ul(a)yu in(i)ygün(ü)m oğl(a)n(i)m bir(i)ki og(u)ş(u)m [bod(u)n(u)m] [...]* (BK K1). *UY*'de sadece *Süüci Yazıtı*'nda *oglan* “evlat(lar)” sözcüğü bulunur: *oğlanım erde marımınça bol kanka tap katıglan* (S 9). *IB*'de *oyma er oğlanının kişisin tutug urupan* (29. fal) şeklinde geçer (YAKRIB 29). *May.*'de “çocuk” anlamıyla *kiçig oğlan* (87, 3), *kişiler oğlanı* (7, 34), *tnlıg oğlanı* (3, 11; 33-45) söz gruplarında bu sözcük tespit edilir. *AY*'de de çok örneğiyle karşılaşılır, sık bir kullanım alanı vardır (Kaya, 1994, s. 609). *Hua.*'da *oglan* “çocuk, evlat” maddesi görülür: *hormuzta tãñri oğlanı beş tãñri* (8). *KB*'de *oglan* “oğlan, oğul, çocuk, genç” anlamındadır (Arat, 1979, s. 334). *DLT*'de *oylân* maddesi *oyullâr* sözcüğüyle birlikte gösterilmiş (1985, s. 38) “erkek çocuğu ya da köle” olarak belirtilmiştir. Metnin pek çok bağlamında farklı madde başları içinde geçen örneklerde, bu sözcük tespit edilmiştir: *oylân sirkälândi* “bebeğin başı sirkelendi” (1984, s. 254), *oylân bädüdi* “bebek büyüdü” (1984, s. 284). Bu cümlelerde *oylân* sözcüğü bebek olarak yorumlanmıştır.

SUK metninde de pek çok parçada *oglan* sözcüğü tespit edilmiştir. *Oglan* sözcüğü, yapısal olarak kendi içerisinde çokluk ifadesi taşımasına rağmen (Ad03-17) örneğinde ayrıca çokluk eki +*lar* da almıştır. *Oglan* sözcüğünün *SUK*'ta kimi örnekte çoğul bir ifadeye sahip olduğu (Mi24-8) kimi örnekte ise çokluk bir ifade belirtmediği (Mi03-2) anlaşılmaktadır. Mi24-8 örneğinde çokluk ifade olarak kabul edilmesini, sözcüğün arkasında yer alan *aqa ini* söz grubu etkilemiş olmalıdır; çünkü birden fazla kardeş bilgisine gönderme yapılmıştır. *Mundin songyara män oşüm oylanım aq-a in-im on-luqum yus-luqum kim kim m-ä çam qarış qılmaşun-lar çamla-sar-lar söz-läri-miz yorimaşun* “bundan sonra ben kendim, oğullarım, büyük ve küçük erkek kardeşlerim, onlu ve yüzlü ortaklarım kargaşa çıkarmayalım eğer sıkıntı çıkarırsak sözlerimizin hükmü olmasın” (Mi24-8). Benzer durum WP05-7'de de gözükür. *Oglanım* sözcüğünden sonra, bu sefer *aqa ini* yapısı yerine diğer kardeşlerin adları belirtilir... *munça tavar-ni män il üşünmiş oylnim yrp turmiş-qa bg turmiş-qa äniçük-kä birürmän* “.. bunca mal varlığımı ben İl Üşünmiş, oğullarım Yrp Turmuş'a, Bg Turmuş'a, Eniçük'e veririm”.

Mi03-2'de, *Kitay* (Çinli) *oglan*, WP02-6'de *Burhan adlı köle*, WP06-17 *Açari oglan* yapılarında doğrudan bir kişi ifade edilmiştir:

Män qity qay-a-ning sung(...) atly qity **oylan**-im yaşıp qaç kün-tä tiläp tapışmatin turur “Ben Kitay Kaya'nın Sung (...) adlı Kitay oğlum kaybolup kaç gündür aranmasına rağmen bulunamadı” (Mi03-2). *Şinkuy tutung båg-kä küdägüm likä-kä kingäşip aydişip kävşi-tä tuymış burxan quli atlg oyl-an-qa ögkä qangqa buyan-i tãgzün tip boş bitig birtim* “Şinkuy Tutung Beye ve damadım Lika'ya danışıp konuşup Kevşi'den doğmuş Burhan Kuli adlı oğlana anne ve babalık etmeleri için serbestlik belgesini verdim” (WP02-6). *On tamya büdün kümüş yastuq-i bir yurüng toyin atly açari oylñ älig(?) -tä birip...* “Damgalı on bütün gümüş yastuku Yürüng

Toyn adlı Açari hizmetçisini hizmetine verip...” (WP06-17). *Qoço-taqi Aday tutung-nung pindung atly qırq yaşlıy qıday oylan-in nom bitig bilir üçün toquz ystuyq čao birip yulup altim* “Koçodaki Aday Tutung’un Pindung adlı kırk yaşındaki Çinli oğlunu (köle olarak) kuralları bildiği için dokuz yastuk čao’ya satın aldım” (Em01-8).

Metnin genelinde çokluk ifadesi verilmek istendiğinde *oglan* sözcüğünün yanına +lAr ekinin de eklendiği gözlenmiştir: *Äv-üm-täkki barqim-taqi nägü kim-im-ni orpaq ayiy sinuq barim bulyuča balsa näčä oylan-larim bolza ol oylan-lar birlä täng öng ülüš qopı birür-män* “evimde barkımda ne varsa eski püskü kötü ya da kullanılacak mal varlığımdan ne kadar oğlum varsa bu oğlanlarla birlikte evlatlık oğluma da eşit hisse veririm” (Ad03-17). *İki oylan-lar-ım-ta turmiş atliy oylum-ni* “iki oğlumdan Turmuş adlı oğlumu” (Ad03-2). Bu parçada, evlatlık oğul ile kişinin kendi öz oğulları arasında mirası eşit pay etmesinden bahsedilmektedir.

... *Čamlasalar uluy suü-kä bir altun yastuyq oylan tigiğ-lärkä birär kümüş yastuyq içgärü ayiliq-qa bir yastuyq içgärü ayiliq-qa bir at birip ayir qiyn-qa tgip sözlari yorımazun* “... eğer kargaşa çıkarırlarsa, büyük hükümdara bir altun yastuk, prenslerin her birine gümüş yastuk, iç hazineye bir yastuk ve bir at verip ağır cezaya uğrasınlar” (WP01-12). Bu örnekte kalıp bir ifade *oylan tigiğ* yapısı vardır. İki sözcük, “prensler” anlamına gelmiştir. Sözleşmeyi bozan kişiler önce Moğol hükümdarına bir altun yastuk parası ödeyecek, sonrasında prenslere birer gümüş yastuk parası verecektir.

Biz munta soň ölsär šinking sin-in başlap oylan-larim birlä ävim-ni tutup ayitišip kängišip yorizun-lar “bundan sonra biz ölecek olursak başta Šinking Sin olmak üzere bütün oğullarım ile birlikte evimi tutup, konuşup anlaşınlar” (Em01-11,12). *Mäning öz bodum-qa kišim-kä oylan-lar-ım-qa basa äsän toyrił turmiş tutung aday tutung ögrünč qiz başaq-a başlap uruy-qa qadaš-qa buyan-i tägzün* “Benim kendim, eşim, oğullarım, sonra Esen Togrıl, Turmuş Tutung, Aday Tutung, Ögrünç Kız ve Başaqa başta olmak üzere akrabalara iyiliği gelsin” (Em01-5).

Em01 parçasında ölümü yaklaşan bir babanın evlatları ve oğullarına yaptığı hayır duası vardır. Bu parçada da oğlan sözcüğü, çokluk eki +lAr ile birlikte kullanılmış ve erkek çocuklar anlamını karşılamıştır. *Yungči atly on üç yaşar är olan[=oylan]-ni alpiš-qa toyru tomlığu sağtim* “Yungçı adlı on üç yaşındaki oğlanı Alpış’a doğrudan sattım” (Sa27-6). Bu örnekte, *oylan* sözcüğü “köle” anlamındadır.

Oğul – Oyl: Oğul; prens (Yamada, 1993, s. 268). Oğul, erkek evlat, çocuk, embriyo, civciv, kuş yavrusu, yavru, hayvan yavrusu; prens; toprak falı: bir ev (Wilkens, 2021, s. 504). Kız ve erkek için de geçerli olan bu sözcük, daha çok erkek çocukları için kullanılmıştır (ED 83b). Ayazlı (2016, s. 184), “erkek evlat” olarak açıklar. Lehçelerdeki karşılıkları YUyg. *ogul*, Öz. *ogıl*, Tuv. *ool*, Hak. *ool*, Alt. *uul*, Yak. *uol*, SUyg. *ogul* şeklindedir. Şirin (2016, s. 736), (1) evlat, çocuk; (2) unvan niteleyici olarak açıklar. Kan akrabalığı altında (1) *ogul* sözcüğünü belirtir. *Ogul* (2) maddesinde ise *ogul* sözcüğünün unvan niteleyicisi olarak kullanımına işaret eder: *og(u)l t(a)rk(a)n* (kişi adı); *tinsi oglı* (dağ adı) (Şirin, 2016, s. 378). Runik yazıtlar envanterinde geniş bir kullanım sergiler (Şirin, 2016, s. 354-355): *t(a)bg(a)ç bod(u)nka b(ä)gl(i)k urı oglin kul boltı* (KT D5- BK D5-6); *ogl(i)n k[fiš]in ud(u)zt[ukı ko]ntuki itdüki y(e)r (a)lduki [...]* (KÇ 13); *t(ä)g(i)p in(i)mä ogli(ma) (a)nça ötl(ä)d(i)m* (O 11). Y’de de çok tanımlanır: *kün çökbe oglı kötü atım tikildi* (E-108) (YAKRIB 199). U’de, *inim yeti urım üç kızım üç erti ewledim oglumın²* (S 6), *ulug oglum s¹[ük?]e bardı* (S10); *bir [kı]z sek[iz urı] oglin tutdum* (ŞU B3), *tölis begler oglı bıñbaşı tölis külüg eren* (Tar. B7); *oglı yawgum kagan boltı* (Tes B5); *buka oglum atı* (Kar II/12); *tégin oglı* (KarÇ./5) şeklinde pek çok örneğine rastlanır. İB’de, *ap er oglı süke barmış* (55. fal); *kéyik oglı men* (45. fal); *çıgañer oglı kazgançka barmış* (30. fal) birkaç örnektendir. Bu

metinde sadece insanların değil, hayvanların yavrusu için de *ogul* sözcüğü kullanılmıştır. *KY*'de *ogul* "oğul" sözcüğü tanıkların: **oğlın b(e)g (a)t(ı)sı k(a)lmış** (Talas 3/2). *AYa.*'da **kişi oğl(i)ñ (é)g** (Biçiktu Boom/II/2) "insanlarını ve çocuklarını birleştir" (YAKRIB 234) örneği mevcuttur. *AY*'de çok sayıda yerde *ogul* sözcüğü geçer (1994, s. 610-611). *May.*'de *tengri birmiş oğul* (1,64); **oğul kişi** (19, 13); **braman oğlı** (8, 19) gibi söz gruplarında bu sözcük tespit edilir (1976, s. 436b). *KİP*'te **urı oğul tiläsär** (074), **oğul kälürür** (076) örnekleri bulunur. *DLT*'de *oyul* sözcüğü "erkek çocuk; bebek / yavru ya da erkek" anlamıyla açıklanmıştır (1985, s. 38). Bu eserde de örnekleri gösterilerek pek çok bağlamda geçtiğine değinilmiştir. *KB*'de "oğlan, oğul, çocuk, genç" açıklaması yapılmıştır (1979, s. 334).

Oğul sözcüğü ve türevleri, *SUK*'ta çok sayıdaki örnekte gözlenir. Buna göre metinden "oğul" sözcüğü bağlamında şu sonuçlara ulaşılır: Evlatlık alınan oğlun töresi vardır; evlatlık verilen oğlun sonsuza kadar sahibine hizmet eder (Ad03). Ayrıca evlatlık oğul adı belirtilirken; ... *atlıg ogul yapısı* kullanılır (Ad01). Pl01-9, Sa01-17 örneklerinde *de oglum kara, oglum kaya* gibi isim belirtilirken ismin önünde niteleyici olmuştur. Evlatlık verilen oğullar, evlatlığı alan kişinin kendi öz çocuklarının denk tutulması bilgisine ulaşılır (Ad03). *Uluğ oğul bol*⁶ (Em01-10) söz grubunda büyük oğuldan bahsedilmektedir. Ayrıca oğulların sözleşme damgasına sahip olabildikleri görürülür (Sa01-17, Lo05-7). Bu bilgiler dışında, sorun çıkarmaması ve sözleşmeyi bozucu davranışlar yapmaması gerekenlerden biri olarak oğul gösterilmiş, bu ifade grubunda *ogul kız* sözcüğü ikileme kurmuştur (Sa03-12, Sa04-16, Sa09-11). *Ogul kız* yapısı dışında daha geniş kalıp ifade de söz konusudur: **oyulum qizim içim inim qam qatşim ygänim tayayim**. Bu ifade grubunun çok tekrar edilmiştir. Daha çok bu kuruluştaki örneklere Sa metninden ulaşılmıştır. Başka bir örnekte de (Sa26-6), babanın oğlunu iki abisiyle birlik olarak başka birine satması anlatılmıştır. Bu durum Uygur toplum hayatı konusunda yine ilginç bilginlerden birini sunmaktadır. Ayrıca babanın ölmesi durumunda borcun evin oğlu tarafından tam olarak verilmesinden bahsedilmektedir: **Birginč-ä bar yoq bolsar-män oylum ... köni birsün**. Bu tarz bir ifade grubuna sadece Lo metinlerinden tanık olunur. Dolayısıyla Lo metinlerinde hem *ogul* "oğul" hem de *ini*'nin "küçük erkek kardeşin" ödemesi beklenmektedir. Em01 metninde *aqqa ini ogul* söz grubu, oğul anlamından farklı olarak yönetici prens olarak metinde yorumlanmıştır. WP kodlu metinde, baba öldükten sonra oğluna bırakacağı malları belirtmiş (WP03-1), ayrıca başka bir metinde baba öldükten sonra oğullarına annelerinin iyi bakmasını vasiyet etmiştir (WP 01-6-7):

Titso atly oylum-ni čintso ayay-qa tägimlig-kä süt sävinči yarim yaşduq alip oyul-luq birtim "Titso adlı oğlumu Saygıdeğer Çintso'ya yarım yastuk karşılığında evlatlık olarak verdim" (Ad01-2). *Bo titso atly oğul čintso ayay-qa tägimlig-kä bar ärginčä könin bişiyin tapiniñ ayay-qa tägimlig-tä kin tört yolu boş öz köngül-inčä barzun* "Bu Titso adlı oğlanı (kendi öz oğlu) saygıdeğer kişi var olduğu sürece tam olarak hizmet edip, (sattığım) saygıdeğer kişi öldükten sonra gidebileceği dört uğrak noktasına gönlünce gitsin" (Ad01-4). *Andin şük qalmış-ta bu oğul sutmaq-niñ birmiş ašin yip aymış iş-in qilip oğul törüs, birlä ölginčä köni köni bişiy tapinşun* "Dinlendikten sonra bu oğul, Sutmak'ın verdiği aşı yiyip, işi yapıp oğul töresince ölene kadar hevesle hizmet etsin" (Ad03-5, 7). *Mindä oğul qiz tuysa ol oylum birlä täng tü tuğup* "Kendisinden oğul kız doğsa, ona sattığım oğlumu onlarla eşit tutacak" (Ad03-12). *Oğul törüs-inčä tuğup qulyaq boyin tolap ünär-män kiđär-män tisär törü yaryu yosun-i birlä ađa yaşmış yasuq-qa tägsün* "oğul töresine göre davranır" (Ad03-27). **Oylum-ni suğbaq-qa il törü-si birlä oyul-luq birdim** "Oğlumu

⁶ *SUK*'ta *ulug / kiçig içi, ulug / kiçi ini* kullanımıyla karşılaşılmazken, *ulug ogul* söz grubu tespit edilmiştir. Hâlbuki *AY* ve *May.* metinlerinde *ulug, ortun, kiçig ini / içi* söz grupları gözlenmiştir.

Sudbak'a devlet yarası gereğince evlatlık verdim" (Ad03-3). *Män suğbaq ymä bu turmiş atlıy **oyul**-ni öşüm-tin tuymış-ça oq saqınıp* "Ben Sudbak, Turmuş adlı oğlanı (evlatlığı) kendimden doğmuşlar gibi kabul edip" (Ad03-10). *Şudbaq ymä tuymış **oyul**-lari birlä täng tuğup kälın-läp birip ädgü asırap* "Sudbak doğan çocukları ile evlatlık olarak verdiğim oğlanı denk tutup evlendirip ilgilensin" (Ad03-25). *Bu **oyul**-ning kücin alıp bod-qa tägmış-tä orun-in yigin qılmayın... suğbaq-ning sözi yorımaşun* "bu oğul güçlendiğinde belli bir boya yetişip büyüdüğünde onu iyi bir yere getirmesem... Sudbak'ın sözleri geçerli olmasın" (Ad03-19). *Män toynaq şilavanti ymä **oyul**-um sambodu bilä tüz ülüş-lüg qılıp **oyul**-lanu altım* "Ben Toynak Şilavanti oğlum Sambodu ile eşit tutup oğlanı (evlatlık olarak) aldım" (Ad02-6). *Bu **oyul** qy-a-qa bir yıl-ta bir üm köküsmäk bir qay bir uyuy çruq iki yıl-ta bir çäkräk üç yıl-ta bir kürk bilä birürmän* "Bu oğul Kaya'ya bir yılda bir pantolon, bir ceket, bir keçe, bir çizme; iki yılda bir pamuklu gömlek, üç yılda bir kürk ile veririm" (P101-9). *Özüm-tä tuymış titso atly **oylum**-ni čintso şıla-qa üç yıl-liq tutuy birtim* "Benim Titso adlı öz oğlum Çintso Şıla'ya üç yıllığına rehin olarak verdim" (P101-3). *Titso atly **oyulum**-ni čintso şıla-qa üç yıllıq tutuy* "Titso adlı oğlum Çintso Şıla'ya üç yıllığına rehin (olarak verdim) " (P101-29). *Bu tamya män adiy tarxan-ning **oylum** qaramuq-nung* "bu damga ben Adig Tarhan ve oğlum Karamuk'undur" (Sa01-17). *Män şıvsay tayşı-qa kişim-kä uluy **oyul** bolup ävimni barq-im-ni igiläp asırap yorizun* "Ben Şıvsay Tayşı'ya, eşime büyük oğul olup evimi barkıma hâkim olup işler yapsın" (Em01,10). *Liv taypu-nung **oyli** kovçü-kä yunglaq-liq kümüş krgäk bolup* "Liv Taypunun oğlu Kovçü'ye ihtiyaç olarak gümüş gerekli olup" (Sa21-2). *Män yrp yanga-ning ädgününg içimiz inimz qamiz qaşaşımız **oyulumiz** qizimiz ayitmazun istämazün* "Ben Yrp Yanga'nın ve Edgü'nün büyük ve küçük erkek kardeşlerimiz, akrabalarımız, oğlumuz kızımız istemesin" (Sa03-12). *Bu **oyul**-qa ming yıl tümän kün-kä tägi sängäkdäz aq-a ärklig bolşun* "Bu oğula binlerce yıl boyunca (sonsuz kadar) Büyük Abi Sengekdez sahip olsun" (Sa26-9). *Quvray-ning inimz **oyulumuz** čam čarim qilyali saqınsar-lar* "Topluluktan küçük erkek kardeşimiz oğlumuz tartışma çıkarıp almak isteseler" (Sa13-19). *Mübarek qoç adliy **oylum**-ni män adası qutluy tāmür aq-a-si är tuymış aqa-si toqdamış üçägü birlä bolup toyuru tomlıdu sağtim* "Mübarek Koç adlı oğlum ben babası Kutlug Temür, abisi Er Tugmuş, abisi Toktamış üçümüz bir olup doğrudan sattık." (Sa26-6). *Tmya män qut arslan sangun-nung **oylum** trdu* "Bu damga ben Kut Arslan Snagun ve oğlum Trdu'nundur" (Lo05-7). *Birginč-ä bar yoq bolsar-män **oylum** tāmür buq-a äv-täkiler bilä köni birşün-lär* "Verinceye kadar ölürsem oğlum Temür Buka evdekilerle birlikte (borcumun) tamamını versin" (Lo14-10). *Birginč-ä bar yoq bolsar-män **oylum** qar-a quş äv-täkiler bilä köni birşün-lär* "Verinceye kadar ölürsem oğlum Kara Kuş evdekilerle birlikte (borcumun) tamamını versin" (Lo25-10). *Birginč-ä bar yoq bolsar-män **oylum** qaysung köni birzün* "Verinceye kadar ölsem (borcumun) tamamını oğlum Kaysung versin" (Lo19-5). *Minta kin är-kä bæg-kä tgmätin ävim-ni tutup **oylum** altmış qay-a-ni asırap yorizun* "başka bir erkeğe gitmemeli, evimi tutmalı, oğlum Altmış Kaya'ya bakmalı." (WP01-6,7). ***Oylum** qoşang äsän qay-a olar ögäy anamiz biz-kä tgir alir-biztip almazun qatılmazun-lar* "oğullarım Koşang ve Esen Kaya onu üvey anne olarak görüp kabul etmezler ve sıkıntı çıkarırlarsa" (WP01-7). *Män qaraçuq ayir iglämiş-tä **oylum**-qa qalmış tavar-iy ötiglep qoğdum* "Ben Karaçuk ağır hastalandığımda oğluma kalacak malı kaydedip bildirdim" (WP03-1). *Män inč buqa-ning inim äsän män aruy-ning **oylum** qar-a tuym-a ikägü bu bitig-täki čao-ni bitig yosunca nägü-kä m-ä tildamayın čamsiz köni birür-biz* "ben İnç Buka'nın küçük erkek kardeşim Esen, ben Arug'nun oğlum Kara Tugma ikisi birlikte bu belgede adı geçen kâğıt paraları

kanuna göre, hiçbir konuda mazeret göstermeden, ihtilafsız ve doğru bir şekilde versin” (Mi17-14). *Ulu suu-qa buyan-i tãgzün anta basa aqa ini oyu-lar-qa buyan-i tãgzün* “Büyük hükümdara iyilik ulaşsın, sonra büyük ve küçük prenslere hayır dua ve bereket ulaşsın” (Em01-2).

Oyulluq: Evlatlık oğul (Yamada, 1993, s. 268a). Evlatlık; evlatlık alma (Wilkens, 2021, s. 504). Clauson, *oğulluk* madde başında, *oğul* sözcüğünden türemiş soyut bir sözcük oluşuna değinir (ED 86b). Ayazlı (2016, s. 184), “evlatlık, evlatlık alma” anlamlarını belirtir. *May.*'de *oğulluq* sözcüğü madde başı olarak geçer (1976, s. 436) ancak “çocuğa ait” anlamıyla yorumlanmıştır. Sadece Ad kodlu parçada bu sözcük geçer. *Bir-* yardımcı fiiliyle birlikte “evlatlık ver-” anlatılır. *Oğul* sözcüğü *Orhon Yazıtları*'nda çocuklar için cinsiyet bildirmeksizin kullanılırken, zamanla erkek çocuk için kullanım alanı sergilemiştir. Nitekim Ad01 ve Ad03 parçalarında erkek çocuğunun evlatlık verilmesi anlatılmıştır: Yarım yastuk miktarı para karşılığında ya da gıdanın temin edilmesini sağlamak açısından erkek çocuğunun evlatlık verilmesi durumu gözlenir. Ayrıca metinden anlaşıldığı kadarıyla çocuklarına iyi bir gelecek hazırlayamadığını düşünen babanın hiç olmazsa iki erkek çocuğundan birinin geleceği iyi olsun diye evlatlık olarak verilmesi de dile getirilmiştir:

Çintso ayayqa tãgimlig-kã sût sävinçi yarim yasduq alip oyu-luq birtim “Saygıdeğer Çintso'ya yarım yastuk parası alıp evlatlık oğul verdim” (Ad01-3). *Aqam-niing boyuzin yigãdgli alp bolmiş-qa inim antso-ni tuymış-imz toynaq şilavanti-qa sût sävinç-i ygrmi stir kümüş alip oyu-luq birtimz* “Abimin gıdasını temin etmede zorluk yaşamasından dolayı küçük erkek kardeşim Antsoyu, kan akrabamız Toynak Şilavant'a yirmi stir gümüş karşılığında evlatlık olarak verdik” (Ad02-5). *Umuy/suz urisiz qalyay tip bu iki oylanlar-im-ta turmiş atly oylum-ni sudbaq-qa il törü-si birlã oyu-luq birdim* “umutsuz ve evlatsız kalacak diye iki oğlumdan Turmuş adlı oğlumun Sudbak'a devlet yasalarına uygun olarak evlatlık verdim” (Ad03-4).

Tayay: Dayı (Yamada, 1993, s. 285a). Wilkens (2021, s. 660), *1tagay* maddesini “dayı” olarak anlamlandırır. Clauson, “anne tarafından gelen akraba, dayı” olarak açıklar (ED 474a). Ayazlı (2016, s. 217), “dayı” anlamını verir. Din dışı Uygurca metinlerden sadece *SUK*'ta tanımlanır. Çağdaş lehçelerdeki durumu şöyledir: YUyg. *taga*, Öz. *tãğa*, SUyg. *tagıy*, Hak. *tayı*, Alt. *taay*, Yak. *taay*, Tuv. *daay*. Şirin (2016, s. 356), kan akrabaları başlığında “dayı” ve “unvan niteleyici” olarak ele alır. *Toń bãgi t(a)g(a)y irk(i)n* kişi adı içerisinde örneğine yer verir. *DLT*'de “annenin abisi” anlamıyla geçer ve ikinci /a/ uzun ünlüdür (1985, s. 174). *Tagay* sözcüğü *SUK* metninde kalıp cümle yapıları arasında görülür. Sözleşme yapıldıktan sonra çıkarmaması gereken kişilerden biri de *tagay* “dayı”dır:

Mãn şabi-niing oyu-lum qizim içm inim qam qatşim ygänim tayayim aytmazun istmãzün “Ben Sabinin oğlum kızım büyük ve küçük erkek kardeşim akrabalarım yeğenim dayım istemesin” (Sa04-17). *Bu borluq yolinta mãn tãrbiş-nin aqam inim yigänim tayayim kim kim m-ä bolup çam çarim qilmazun-lar* “bu şaraplık yer uğrunda ben Tarbişin abim küçük ve büyük erkek kardeşim, yeğenim, dayım birlik olup kargaşa çıkarmasınlar” (Sa11-14). *Bu kün-tin münça tapmiş-niing aqa-si ini-si yigän-i tayay-i kim kim mä çam çarim qilmazun-lar apam birök ärklig bæg işi küçin tutup çam çarim qilsar-lar ulug süü-kã bir altun yastuq basip il bãglãr-ingã ädärkã yarayu ad birip sözlãr-i yorimazun* “Bu günden sonra Tapmış'ın abisi yiğeni dayısından herhangi biri devlet adamına güvenip tartışılarsa, büyük majesteye (Moğol imparatoru) 1 yastuq altını basmalı ve il-beg'e (je) eyerli bir at vermeliler” (Sa12-8). *İçim inim tuymışim qadaş-im yigän-im tayay-im kim qayu çam çarim qilmazun-lar* “büyük ve küçük erkek kardeşlerim benden doğmuşlar, akrabalarım,

yeğenim, dayım tartışma çıkarmasınlar (Sa22-9). *Män ađay tutung-nung içim inim tuymış-im qadaş-im ygän-im tıyay-im kim kim m-ä ärsär çam çarim qilmazun-lar* “Ben Aday Tutun’un büyük ve küçük erkek kardeşlerim benden doğmuşlar ve akrabalarım, yeğenim, dayım ve her kim ise tartışma çıkarmasınlar” (Sa24-8). *İçim inim oıul-um qiz-im tuymış-im qadaş-im ygän-im tıyay-im kim qayu kişi inäçi-kä çam qilmazun-lar* “büyük ve küçük erkek kardeşim, oğlum kızım, benden doğmuş ve akrabalarım, yeğenim, dayım hangi kişi İneçi’ye sorun çıkarmasınlar” (Mi01-14).

Yägän: *Ygän, yigän* şeklinde farklı okunuşları vardır. Yeğen anlamındadır (Yamada, 1993, s. 302a). ¹*yegän* ~ *y(e)gän* “yeğen”; ²*Yegän* ~ *Y(e)gän* “kişi adının bir bölümü” (Wilkins, 2021, s. 884). Clauson, “küçük kız kardeş ya da kızın oğlu” için bu sözcüğün kullanıldığını belirtir (ED 912b). Ayrıca lehçelerde özellikle “kızın çocuğu ya da kız çocuğundan olan torun (Kırg. *je:n*; Tuv. *çe:n*)” ya da “annenin küçük kızının oğlu” (Şor *çe:n*)” anlamlarına dikkati çekmiştir. *YY*’de, özel isim olarak görülür (YAKRIB 560): *yeğin ben* (E-8) “ben ... Yegin’im”. *AYa.*’da da kişi adı olarak gözlenir: *(é)l y(e)g(e)n-a* (Kalbak Taş III) “El Yegen” (YAKRIB 245); *KÇ Yazıtı*’nda da *yeyen çwr* içerisinde yine özel isimdir (SİD 28): *şir irkin oıulı yeyen çwr keldi* “Sir İrkin oğlu Yegen Çur geldi”. (KT D33) numaralı parçada, *yeyen siliy* özel isminde *yeğen* sözcüğü gözlenir (SİD 196). *ŞU Yazıtı*’nda (ŞU B8) *qatun yeyeni öz bilge büñin* “hatunun yeğeni Öz Bilge Bünyin” (SİD 290) örneğinde, akrabalık adı anlamında *yeğen* sözcüğü yer almıştır. *Süüci Yazıtı*’nda (SİD 311) kız ve erkek yeğenleri karşılayan *yeyen* sözcüğü tespit edilmiştir: *yeyenimin atımın kördüm amdı öldüm* (S 8). Aydın (2018, s. 87), bu kısımda geçen *atımın* sözcüğünü (?) *yeğenlerim* sözcüğünün ikilemesi olarak yorumlamış “yeğenlerimi, yeğenlerimi(?) gördüm” şeklinde çevirmiştir. *UY*’de *yeğen, atı* sözcüğüyle de karşılanmıştır (2018, s. 101). Ancak Clauson, *atı* sözcüğü için “küçük erkek kardeşin oğlu ya da kendi oğlunun oğlu” olarak açıklar (ED 40b). Bu açıdan *yegen* ile *atı* sözcüklerinin kullanım alanı farklıdır. Şirin (2016, s. 356), söz varlığı çalışmasında *yegen* sözcüğünün kişi adı olmak yanı sıra unvan niteleyicisi özelliğine de sahip olduğuna değinir: *y(e)g(ä)n sil(i)g b(ä)g*. Kan akrabalığı bildiren bölümde, *yegen* sözcüğüne yer veren Şirin (2016, s. 356); bu sözcüğü *yigän-yegän* şeklinde transkribe eder. Aydın’ın (2018, s. 197) çalışmasında hem yeğen hem de bir unvan olarak açıklanan sözcük; *ŞU, Suci (Süüci) Yazıtı*’na ek olarak, *HT Yazıtı*’ndan da örneklendirilir (2018, s. 76): **yëgen** *erkin elimin törömün kñım* “/Ben) Yegen Erkin(’im). Yurdumu ve törelerimi, babam (?)” (HT VII-3). *İKPÖ*’de *yegän* madde başında akrabalık adı “yeğen” ve kişi adı açıklamasına yer verilmiştir (2011, s. 232). Bu eserde, metin dışı yazılar arasında *yegänbitiyü* içerisinde *yägän* sözcüğüyle karşılaşmıştır (2011, s. 52). Çağdaş metinlerde hâlâ varlığını sürdüren akrabalık adlarından: *ciyen* (YUyg.), *ciyan* (Öz.), *çeen* (Tuv.), *çeen* (Hak.), *çeen* (Alt.), *sien* (Yak.), *yegen-egen* (SUyg.) (Ayazlı, 2016, s. 317b).

SUK metninde, *yegen* sözcüğü; Lo02-8, Pl02-2, Lo04-2, Lo06-9 parçalarında özel isimdir. Diğer örneklerde ise “yeğen, akrabalık ismi”dir. Ağırlıklı olarak Sa kodlu satış metinlerinde *yägän, ygän, yigän* sözcükleri görülmüştür. *SUK*’ta *yeğen* sözcüğü kalıp birbirine benzer cümlelerde geçer. Sözleşmeyi yapan kişi, sözleşme şartlarına uymayıp sıkıntı çıkaran kişilerin durumuna ilişkin bilgi verirken, yeğenlerinden de bahseder:

Män šabi-ning oıul-um qizim içm inim qam qatşim ygänim tayayim aytmazun istmüzün “Ben Sabinin oğlum kızım büyük ve küçük erkek kardeşim akrabalarım yeğenim amcam-dayım istemesin” (Sa04-16). *Bu kün-tin minča tapmış-ning aqa-si ini-si yigän-i tayay-i kim kim mä çam çarim qilmazun-lar apam birök ärklig bağ işi küçin tutup çam çarim qilsar-lar ulug süü-kä bir altun yastuq basip il bäglär-ingä ädärkä yarayı at birip sözlär-i yorimazun* “Bu günden sonra Tapmış’ın abisi yiğeni amcasından herhangi biri devlet adamına güvenip tartışılarsa, büyük majesteye (Moğol imparatoru) 1 yastuq altını basmalı ve il-beg’e (je)

eyerli bir at vermeliler” (Sa12-8). *İçim inim tuymışim qadaş-im yigän-im tayay-im kim qayu çam çarim qılmazun-lar* “büyük ve küçük erkek kardeşlerim benden doğmuşlar, akrabalarım, yeğenim, amcam tartışma çıkarmasınlar (Sa22-9). *İçim inim oyul-um qiz-im tuymış-im qadaş-im yigän-im tayay-im kim qayu kişi inäçi-kä çam qılmazun-lar* “büyük ve küçük erkek kardeşim, oğlum kızım, benden doğmuş ve akrabalarım, yeğenim, amcam hangi kişi İneçi’ye sorun çıkarmasınlar” (Mi01-13).

1.2. Unvan Adları

Bu grupta değerlendirilen sözcükler, doğrudan ulaşılan erkeklerle ilgili söz varlığını işaret eder. Metnin bağlamına gerek duyulmadan, erkek için kullanıldığı bilinen unvanlardır. İlk madde olan er sözcüğünden oluşmuş söz grupları da bu alt başlıkta değerlendirilmiştir.

Är: Erkek (Yamada, 1993, s. 244a). Wilkens (2021, s. 110), “adam, erkek, insan; erkeksi; kahraman; hükümdar, bey, efendi; eş, koca” açıklaması yapar. Ayrıca farklı söz gruplarıyla anlamın çeşitlendiğini de gösterir: *är kul küñ* “erkek ve kadın köle”, *är karabaş* “erkek köle”, *är äpçi iki karabaş* “bir köle karı koca”, *är äpçi bol-* “karı koca ol-”, *är ärdämi* “erkek gücü” (Wilkens, 2021, s. 110). Çağdaş lehçelerdeki görünümü ise şu şekildedir (Ayazlı, 2016, s. 108): YUyg. *er*, Öz. *er*, SUyg. *er*, Tuv. *er*, Hak. *ir*, Alt *er kiji*, Yak. *er* (Ayazlı, 2016, s. 108). Runik metinlerde sık bir kullanım alanı sergiler. “Erkek, adam, koca, er” anlamıyla yer alır (YAKRIB 550): *er erdemi tokuz tabduz erdemig kenç koñım* (E-5) “Savaşçı erin yiğitliği, Dokuz Tabduz (halkı) secaatli geniş akrabalarım!” (YAKRIB 65) gibi... *AYa.*’da *er* sözcüğünün geçtiği bir örnek şöyledir: **(e)r** *(ë)li a teri(l) a!* (Biçiktu Boom VIII) “Ey savaşçı erkekler topluluğu, toplanın!” (YAKRIB 239). *AYa.*’da büyük çoğunlukla “erkek, yiğit” anlamında da yer bulmuştur. *KY*’de de geçer: **(e)r** *(a)t(i)m udun* (Talas-1) “yetişkin adım Udun” (YAKRIB 318), *kutluğ (e)r(e)n (e)siz oğlan çor ul(a)yu k(a)lmış* “Ardında kutlu erler ve Çor’un aziz oğlu kaldı” (YAKRIB 322). Ayrıca *KY*’de, **(e)r** *atım ok eren* (Talas-11) “yetişkin adım Ok Eren, **(e)r** *atım (a)d(i)nç* (Koçkor-1) “yetişkin adım Adınç” şeklinde kalıp cümlelere rastlanmıştır. Şirin (2016, s. 399), *er at* söz grubunu “kimlik, ad, unvan” bahsi altında değerlendirmiş ve yetişkinlik (erlik) unvanı olarak açıklamış ve *er* maddesini farklı kategorilerde ele almıştır. “Fiziksel-bedensel özellikleri içeren niteleme adı” olarak “yiğit, kahraman” (253); birey, toplum, devlet, siyaset bölümü altında “insan, kadın, erkek” alt maddesinde “adam, erkek” (345); “asker, savaşçı” teması içinde “asker” (2016, s. 417); “değer yargıları” konusunda ise “erlik, erdem” (2016, s. 438) anlamlarına yer vermiştir. *Süüci Yazıtı*’nda *oglanım erde marımınca bol* (S 9) “Oğullarım erkeklikte [erkeklik çağında] öğretmen[ler]im gibi olun!” (SİD 312) örneğinde *er* sözcüğü yetişkinlik anlamındadır. *ŞU Yazıtı*’nda “savaşçı asker, savaşçı erkek” anlamıyla *er* sözcüğü tanıkların (SİD 363): *süñüşde tutwp on er id(d)ım* (D4) “Savaşta yakalanmış on eri gönderdim” (SİD 295), *bidgüçi er anda id(d)ım* (G3) “yazıcı (? asker yazan) er[ler]i oraya (o zaman) gönderdim” (SİD 299). Örneklerin hepsinde *er* sözcüğü *id-* fiiliyle birlikte eşdizimlilik göstermiştir. *Tar. Yazıtı*’nda da B7, B8’de *er* sözcüğü tespit edilir (SİD 358): *Beş biñ er başı alp işbara señwn yaglaqar* (B7) “beş bin erin başı Alp İşbara Sengün Yaglakar” (SİD 257), *toquz yüz er başı* (B8) “dokuz yüz erin başı Tuykun Ulug” (SİD 257). Taryat Yazıtı’nda belli bir kişinin komutanı olarak *er baş* söz grubu geçer. *KT Yazıtı*’nda *er* sözcükleri “asker, savaşçı, yetişkinlik ve kişi” anlamlarında geçer: *tërilip yetmiş er bolmwş* (KT D12) Toplanarak yetmiş er olmuşlar” (SİD 194); *inim köl tegin er at buldı* (KT D31) “kardeşim Köl Tegin erkek adını buldu [büyüdü] (SİD 196); *yablak kişi er* (KT D39) “kötü kişiler” (SİD 197); *alp er bizine tegmiş erdi* (KT D40) “alp erler bize saldırmışlardı” (SİD 197). Tonyukuk’ta ise *çölgi az eri bultum* (23) “çölgi az erkeği (Çölgi bölgesinden Az erkeği)⁷ buldum” (SİD 88) cümlesinde *er* sözcüğü bulunur. Köli Çor’da ise *üç erig sançdı*

⁷ Detaylı bilgi için bk. SİD 88, 718 sayılı dipnot.

(15) “üç eri mızrakladı” (SİD 33); *azın (? uzwn) erig yana bine süsi kigürdi* (20) “birkaç eri (?? ileri gözcüyü), sonra öncü birliği yerleştirdi” (SİD 34) cümlelerinde *er* sözcüğü “asker” ve ? “gözcü” anlamıyla metinde yer bulmuştur. *IB*'de, *er* sözcüğü “erkek, yiğit, bey” anlamıyla metinde okunur: *beg er yuntınaru barmış* (5. fal) “Bir bey atlarına doğru gitmiş” (YAKRIB 415), *er kugu kuşka sokuşmış* (35. fal) “adam bir kuğuya rastlamış” (YAKRIB 421). *Aç Bars Hikâyesi*'nde *er* sözcüğü yerine *kişi* sözcüğü tespit edilir (Gulcalı, 2013, s. 207). *AY VIII*. kitapta [*tutda*]cı ... *beg er bolsar çın ... [kert]ü ... el içinde bultukmaz* (1613) “doğru yasayı uygulayacak bey doğru olursa ülkesinde kötü ve eğri söz bulunmaz (Çetin, 2020b, s. 385). Bu cümlede geçen *er* sözcüğünün yapısı *IB* 5. faldaki *beg er* yapısıyla birebir benzerlik gösterir. *May*.'de “kimse; erkek” anlamıyla *er* sözcüğü tanıklanır (1976, s. 383): *er at* “erkeğin bölüş ismi” (62, 31; 75, 53), *erin atın* (62, 31); *keyikçi er* (58, 54), *bay er* (25, 11), *şrigupti bay er* (58, 13) gibi. *DLT*'de *er* “erkek, adam” sözcüğüyle ilgili geniş bir bilgilendirme vardır (1985, s. 24). *Er* ismi ve bu isimden türeyen gövdelerini de içine alan 950'ye yakın örneğinden bahsedilir. *KB*'de de durum benzerdir (1979, s. 150). Çok sayıda yerde geçmekle birlikte *er at*, *er at tut-*, *er at sü*, *er at bol-*, *er at birle* gibi çeşitli söz dizimsel yapı içerisinde de örnekleri mevcuttur. Eski Türkçe metinlerden seçilmiş metinler incelendiğinde *er* sözcüğünün işlek bir sözcük olduğu görülür. Nitekim *SUK*'ta da durum bu şekildedir ve yaygın bir kullanım alanı sergiler.

SUK metninde birlikte yer aldığı söz dizimsel yapı içinde *er* sözcüğünün köle anlamı mevcuttur. Metinde kişinin payına düşen köle için bu sözcük kullanılmıştır: *Manga tögär aldï är kömär borluqim-ni* “bana düşen üç erin çalışabileceği (büyüklükteki) borluğumu” (Sa10-4). *Taysang-taqi on alti är kömär borluq-ta* “Taysangtaki on altı erin çalışabileceği büyüklükteki bağlıkta” (Sa11-4). *Altı ülštä tögmiş är* “altı tane miras yoluyla gelen köle (erkek)” (WP06-3). *Manga tögär üç är kömär borluqum-ni⁸* “bana düşen üç erin çalışabileceği (büyüklükteki) borluğumu (bağ bostanlığımı)” (Mi19-6).

Är madde başı altında kalıp söz grupları; *är karabaş*, *är äbçi*, *är oğlan* alt maddeler hâlinde gösterilmiştir:

Är qarabaş: Köle. Karabaş sözcüğü doğrudan cinsiyet bildirmez. Kendisinden önce konumlu *är* ya da *qiz* sözcüğüyle erkek ya da kız köleye işaret edilir. Dolayısıyla madde başı olarak *är qarabaş* sözcüğü gösterilmiştir. Örneklerin büyük bir kısmında⁹ “erkek köle”

⁸ Bu örnekte, üzüm bağında çalışan erkek kişileri nitelemek amaçlı *er* sözcüğüne yer verilmiştir.

⁹ Birkaç örnekte ise *ebçi karabaş*, *kız karabaş* söz gruplarına da denk gelinmiştir. Bu örneklerde ise Eski Türkçede kung olarak bilinen cariyeye, kadın köle anlamı mevcuttur. Sa22 ve Sa23 örneklerinde *karabaş* sözcüğü kadın cinsiyeti bildiren sözcüklerle birlikte tanıklanmıştır: *ebçi ve kız*. Metinde kölenin cinsiyetini ifade eden sözcükler belirtildikten sonra ilgili parçanın diğer kısımlarında sadece *karabaş* ifade edilmiştir. *Manga yrp toyril-qa /// kümüş krgäk bolup kimzun atly äbçi qarabaşim-ni älig stir yarmaq kümüş-kä inäçi-kä toyrı tomlıdu satdım* “Bana Yrp Toğrı'la /// gümüş gerekli olup Kimzun adlı kadın kölemi elli stir karşılığında İneçi'ye doğrudan sattım” (Sa22-2). *Bu qarabaş stiyi kümüş-ni bitig qilmış kün üzä män inäçi tükäl sanap birtim* “Bu köle satış gümüşünü sözleşmenin yspıldıği gün üzerinden ben İneçi tamamıyla sayıp verdim” (Sa22-4). *Bu qarabaş üzä näçäkädägi inäçi ärklig bolzun* “Bu köle üzerinde Neçekedegi ve İneçi sahip olsun / hâkim olsun” (Sa22-8). *Män yrp toyril kimzun atly qarabaş stiyi älig stir yarmaq kümüş-üg inäçi-tin tükäl altım* “Ben Yrp Toğrı, Kimzun adlı köle satışı karşılığında elli stir yarmak gümüşü İneçi'den tamamıyla aldım” (Sa22-16). Sa23-3 örneğinde, bir kız köleye *qiz qrbas* söz grubu karşılık gelmiştir: *Älik qay-a açi-qa yunglaq-liq böz krgäk bolup iki ygrmi yaş-liy taq kung aqliy qiz qrbas-im-ni äniçük-kä toyrı tomlıdu şdim* “Elik Kaya Açı'ya pamuklu kumaş gerekli olup, on iki yaşındaki Taq Kung adlı kız kölemi Eniçük'e doğrudan sattım”. *Bu qrbas şdiy skiz on böz-ni biğig qilmış kün üzä män äniçük tükäl birdim* “Bu köle satışını, seksen kumaş karşılığında antlaşma günü üzerinden ben Eniçük tamamen yaptım” (Sa23-6). *Bu qrbas üzä ming yil tümän künkä tägi äniçük ärklig bolzun* “Bu köle üzerinde binlerce yıl Eniçük sahip olsun” (Sa23-8). *Çam çarım qilmazun-lar taqi birök ärklig bög işi küçin tutup yulyin alyin tip çam qilyli alyli saqinsar-lar bu qarabaş tnginçä iki qrbas äniçük-kä yrdı birip yulup alzun* “.... Devlet adamının gücünü kullanarak yeniden satın alınabilir diyerek ihtilaf çıkarıp almayı düşünürlerse, bu köle dengince iki köleyi Eniçük'e verip yeniden alsın” (Sa23-13). Mi ve WP kodlu birer parçada da kadın ve erkek için kullanımları gözlenir: *Otuznung b(..)ltur atly tmirçi qarabaş toyin-çöq-ning ay siliy (?) atly äbçi qarabaş bözçi bu ikägü bögärlär-ingä ayitmatin är äbçi bolmişlar* “Otuz'un B()ltur adlı temirci

olarak işlek bir kullanım sergilemiştir. Bu anlamda kullanıldığında *er karabaş* söz grubu olarak metinde yer almıştır. Sa kodlu metinler erkek köle söz varlığını yansıtması bakımından çok veri sağlar. Köle satışını konu alan bu metinlerde sözleşme gereğince köleyi alan ve veren arasında belirlenen kurallara değinilmektedir:

Män kovčü puking atly är qarabaş satıy-ı yiti älig stir kümüş-üg tükäl altım “Ben Kovçü, Puking adlı erkek kölemin satışını kırk yedi stir gümüşe gerçekleştirdim” (Sa21-21). *Är qarabaş-ning baş bitiği ol* “Bu Kuping adlı erkek köle için ana sözleşmedir” (Sa21-24). *Puking atly är qara-bašimın kingsun ayay-qa tägimligkä yiti älig stir yarmaq kümüşkä toyuru tomlıdu satdım* “Puking adlı kölemi, muhterem Kingsun’a 47 stir gümüşe sattım” (Sa21-3). *Pitung atly qıday är qra-baš-im-ni šivsay tayşı-qa ... toquz čao yastuq-qa toyuru satdım* “Pitung adlı Çinli kölemi Şivsay Tayşı’ya... dokuz çao yastuk karşılığında sattım” (Sa24-2).

Belirtilen bu örneklerde *karabaş* sözcüğünün sıfatı olarak *er* sözcüğü görülür ve erkek köleler için kullanılmıştır. Ancak bu kullanım yanı sıra metnin bağlamında yer alan özel isimlerden anlaşılabilen ve erillik ifade eden *karabaş* sözcüğüne de rastlanmıştır:

Bu qarabaş üzä ming yıl tümän kün-kädägi šivsay tayşı ärklig bolzun “Bu köle üzerinde sonsuza kadar Şivsay Tayşı hâkim olsun” (Sa24-5). *Bu türk qra-baš satıyın ikigü inča söz-läštımız* “Bu Türk köle satışı için ikimiz öylece anlaştık” (Sa19-2). *Taş qra atly türk qra-bašimın an tiräk-kä tutuzu birtim* “Taş Kara adlı kölemi An Tirek’ke teslim ettim” (Sa19-7). *Bu qra-baš üzä ming yıl tümän künkä tägi an tiräk ärklig bolzun* “Bu köle üzerinde binlerce yıl An Tirek sahip olsun” (Sa19-7). *Män külüg tintanč-ning qam qadašim oylum qizim bu qra-baš-iy ayıtsar istäsär savları yorımazun* “Ben Külüg Tintanç’ın akrabalarım, oğlum kızım, bu köleyi isteseler, sözleri geçerli olmasın” (Sa19-11). *Asıl bay atly qra-baš* “Asıl Bay adlı köle” (Sa20-10). *Bu puking atly qarabaş üzä kingsun ayay-qa tägimlig ärklig bolzun* “Bu Puking adlı köleye saygıdeğer Kingsun sahip olsun” (Sa21-9). *Bu qarabaş tänginčä iki qarabaş yarađu birip yulup alzun-lar* “Bu köle dengince iki köle verip yeniden alsınlar” (Sa21-15, Sa22-11).

Är bäg: *IB, AY, May.*’de *är* maddesinde örneklendirildiği üzere *beg* er yapıları örneklendirilmişti. Bu alt maddede ise er beg diziliminde ikilemeli bir yapıyla karşılaşılr. *Er* sözcüğüyle kalıp ifade bildiren *beg* sözcüğü, *SUK*’ta yalnızca tek bir örnekte geçer. Tüşiki adlı kişinin kendisi öldükten sonra eşinin başka bir erkekle evlenmemesi gerektiğinin anlatıldığı bölümde bu yapıya rastlanır: *Män tüşiki ayir igkä tgmış-kä ädgü ayıy bolyay-män tip kišim šilang-qa bitig qoğdum mınta kin är-kä bäg-kä tgmätin ävim-ni tutup oylum altmış qay-a-ni asırap yorizun* “Ciddi bir hastalığa yakalanmış olan Tüşiki, iyi mi kötü mü olacağımı bilmediğim için eşim silang’a (bu) notu bıraktım. Artık bundan sonra başka bir *erkeğe* gitmemeli, evimi tutmalı, oğlum Altmış Kaya’ya bakmalı.” (WP01-5). Bu örnekte ise *är bäg* sözcükleri ikileme kurmuştur.

Är äbçi: *Bol-* yardımcı fiiliyle birlikte bu söz grubu evlenmek anlamındadır:

kölesi ile Toyınçok’un Ay Silig(?) adlı kumaşçı kölesi beylerine sormadan karı koca olmuşlar” (Mi02-3,4). Mi02 parçalı metnin ilk satırlarında Otuz ve Toyınçog’a ait erkek ve kadın kölenin beylerinin izni olmaksızın evlenmeleri anlatılmaktadır; Otuz’un B(...)ltur adlı *tmirči qarabaşı* (erkek köle), Toyınçog’un da Ay Silig adlı *äbçi qarabaşı* (kadın köle) vardır. *Män toyin-čoy otuz bilä äšitip atırtın toyin-čoy-nung äbçi qra-baš-ning birtin toyin-čoy oq alir-män* “Ben Toyınçog Otuz ile köle hakkında tartışmam, ben Toyınçog bana ait kadın kölenin vergisini tamamıyla alırım” (Mi02-8). *Män otuz-nung tmirči qra-baš-ning birtin män otuz oq alir-män* “Otuz’un demirci kölesinin vergisini, ben Otuz tamamıyla alırım” (Mi02-10).

Otuznung b(.)ltur atly tmirçi qarabaş toyin-čoq-nung ay siliy (?) atly äbçi qarabaş bözçi bu ikägü bägärlär-ingä ayitmatin är äbçi bolmışlar "Otuz'un B()ltur adlı temirci kölesi ile Toyınçok'un Ay Sılıg(?) adlı kumaşçı kölesi beylerine sormadan karı koca olmuşlar" (Mi02-5). *Är äbçi iki qrabas, iki at iki ut birlä munča tvar-ni uur qay-a başlap inilärim-kä birip...* "bir erkek bir kadın iki köle ile birlikte iki at, iki sığır bunca mal varlığını Uur Kaya başta olmak üzere erkek kardeşlerime verip..."(WP06-18).

Vasiyetnâme bilgisini içeren WP kodlu parçada, bir erkek bir kadın toplamda iki köle verileceği bilgisi *er ebçi* söz grubuyla ifade edilmiş; *er karabaş ebçi karabaş* şeklinde uzatılmadan, dilde en az çaba yasına uyularak daha öz bir anlatım tercih edilmiştir.

Är olan(=oylan): *Öşüm-ning yungçi atly on üç yaşar är olan(=oylan)-ni alpış-qa toyru tomlidu saqtım* "Yungçı adlı on üç yaşındaki köle oğlanımı Alpış'a doğruca sattım." (Sa27-6). *Er karabaş* yerine farklı bir kullanım olan *er oqlan* söz grubu bu tek örnekte tespit edilmiştir. *Er oqlan* yapısıyla da erkek köle kastedilmiştir.

Bäg: Koca; bey (Yamada, 1993, s. 247a). Wilkens (2021, s. 154), "bey, prens, hükümdar; koca, eş" bilgisi verir. Ayrıca bazı kalıplarda farklı anlamlarına işaret eder: "devlet memuru, soylu kişi, aşağı tanrıların isimlerinin bölümü" gibi. Yamada'nın çalışmasının İndex kısmında "koca ve devlet görevlisi-memur" anlamlarına yer verilmiştir (1993, s. 247a). Clauson, Çin. *po* [bo] "yüz adamın başı, beyi" anlamındaki sözcükle bağlantı kurar (ED 322b). Şirin, "unvanlar ve rütbeler" başlığı altında incelediği bu sözcüğü, bir kavmin ya da boyun başkanı olarak açıklar (2016, s. 723). *Beg* sözcüğünün runik metinlerdeki çok sayıdaki örneğine yer verir. Ayazlı (2016, s. 75), bu sözcük için erkek, eş, koca, bey, yüksek soyluluk unvanı" anlamlarını verir. Lehçelerde bazı ses bilgisel değişikliklerle hâlâ yaşayan bir sözcüktür: YUyg. *bey*, Öz. *beg*, SUyg. *peg*, Tuv. *beg*, Hak. *pig*, Alt. *biy*, Yak. *bii* (Ayazlı, 2016, s. 75). Erkekler için kullanılan bu unvan en çok *KT* ve *BK*'de geçer (SİD 333b). *Beg*, *begim*, *begiñ*, *begleri*, *beglerigde*, *beglerim*, *beglerin*, *begli*, *beglik* olarak farklı türetimleri de mevcuttur: *yéyen silig begin kedimlig torwg at binip tegdi* (KT D33) "[Köl Tegin] Yeğen Silig beyin zırhlı doru atına binip saldırdı" (SİD 196). *Tonyukuk Yazıtı*'nda da *begler* sözcüğü vardır (SİD 323): *begler qopun yanalım* (36), *on oq begleri bodunu qop keldi* (42). Aydın, *beg* sözcüğünü bir unvan olarak değerlendirir (2018, s. 108) ve *UY*'de geçen örnekleri şu şekildedir: *köl beg bilge kagan* (Tes G1), *tölis bilge beg tony begi* (HT V-2) "(ben) Tölis Bilge Bey, Tony begi(yim)", *tarduş begler oğlu* (Tar. B7) "Tarduş beylerinin oğulları", *alp atım ... köl tarkan beg* (HT VII-3) "kahramanlık adım ... Köl Tarkan Bey", *öge tirig begler bilgesin üçün* (HT VI-2) "Öge ve diri beyler bilge olduğu için". *KY*'de Talas 3'te *oğlın b(e)g at(ı)sı k(a)lmış* "oğluyla bey torunu kalmış" yapısında bu sözcük gözlenir (Alimov, 2014, s. 86). *YY*'de, çok örnekte yer alan bir sözcüktür: *uruņu külig tok böğü terken-e kañım beg erdem üçün birle bardı* (E-10) "Urungu olan babam, bölgenin şanlı, güçlü ve bilge hükümdarıydı. Kahramanlığı için o da terketti (dünyayı)". *YY*'de daha çok bölgenin hükümdarı anlamındadır. *IB*'de *beg* sözcüğünün geçtiği bir atasözü şu şekildedir: *kul savı begiñerü ötünür kuzgun savı teñrigerü yalvarur* (54) "kölenin sözü beyine arzıdır, kuzgunun sözü (ise) tanrıya yalvarıştır" (YAKRIB 426). *KB* (1979, s. 71)'de *beg* ve *DLT*'de (1985, s. 69) *bēg* transkripsiyonuyla çokça örneği tespit edilir.

SUK'ta az örnekte doğrudan özel ismin bir parçasıdır: *Ädgü Bäg* (Sa08-2), *Açari Bäg* (RH01-3, Lo02-2), *Bäg Bars* (RH01-8), *Bg Bars* (Mi01-23), *Qutluy Bäg* (WP04-35), *Bäg Buqa* (Mi20/2, Mi22/8), *Tolu Bg Totog* (Sa04-22), *Bg Toyriñ* (Sa04-23), *Bg Tmür* (Sa16-01), *Şinkuy Tutung Bäg* (WP02-3), *Bg Turmiş* (WP05-7) . Ayrıca tanık olarak da *Bäg Tmir* (Sa29-21), *Bg Tämür* (Lo23-10), *Bg Tuymış* (Sa18-21v), *Bg Turmiş* (Ad02-16), *Bg Buqa* (WP04-34). Bu kullanım yanı sıra örneklerin büyük bir kısmında devlete hizmet eden görevli kişi anlamına gelerek özel kalıp cümleler içerisinde tanık olunur:

Bäg işi: Devlet görevlisi anlamında kalıp bir ifadedir. Wilkens (2021, s. 154); (bir makam sahibinin) adamı, yandaş, taraftar, maiyet; bey ve yandaş anlamlarını verir. *SUK*'ta çok sık geçen bu yapı, sözleşmeyi yapan kişinin ailesinin, devlet görevlisinin gücüne güvenip sözleşmeyi bozmaları durumunda ne olacağını anlatıldığı kısımlarda görülür. Özellikle Sa kodlu satış metinlerinde bu yapı kayda değer ölçüde çoktur:

Yorizun ki(.) /// (.) bäg işin küçin tutup çamlaqalı saqınsar “devlet adamının gücünü kullanıp tartışmayı düşünse” (Sa01-14). *Män yig bürt-nüng inim içim qam qataşim ayitmazun istämazün taqı bir ok (birök) ärklig bäg işin küçin tuğup qam küç qılıp yulyli alyli saqınsar-lar bu oq ögäntä oq yir tänginčä yir quğluy taş-qa yarağu birip alzun-lar* “Ben Yig Bürtün küçük ve büyük erkek kardeşlerim, akrabalarım onu geri almak için devlet adamının gücüne güvenirse, şaman gücünü kullanmayı düşünürlerse, bu kanal üzerindeki toprak parçası ölçüsünde bir toprak parçası alıp Kutlug Taş'a vermelidir” (Sa02-16, 21). ... *savları yorımazun-lar birök ärklig bäg işin küçin tuğup alayin yulayin tisärlär* “sözlerine bakılmamalı, fakat devlet görevlisinin gücüne dayanarak alayım derlerse” (Sa03-14, Sa07-14). ...*savları yorımazun taqı birök ärklig bäg işi küçin tutup alayin yulayin tisär-lär* “sözlerine bakılmamalı, fakat devlet adamının gücüne dayanarak alayım derlerse” (Sa04-18). /// *taqı birök ärklig bäg işi küçin tutup alayin yulayin tisär-lär* “sözlerine bakılmamalı, fakat devlet adamının gücüne dayanarak alayım derlerse” (Sa06-14). *Kim kim mä çam çarim qilmazun-lar apam birök ärklig bäg işi küçin tutup çam çarim qilsar-lar ulug süü-kä bir altun yastuq basıp il bäglär-ingä ädärkä yarayu at birip sözlär-i yorımazun* “...Ancak, yönetime hizmet edip görevli olup tartışarlarsa, büyük majesteye (Moğol imparatoru) 1 yastuq altını basmalı ve il-beg'e (je) eyerli bir at vermeliler” (Sa12-9). *Kim kim mä çam çarim qilmazun-lar apam birök ärklig bäg işi ilči yalavaç küçin tuğup alyin yulyin tisär-lär* (Sa16-14). *Kim kim mä ärsär çam çarim qilmazun-lar apam birök ärklig bäg işi yat yalavaç küçin tutup yul-layin alayin saqınsar-lar bu qrabaş tängiçä iqı qrabaş birip yulup alzun-lar* “... eğer devlet görevlisi ve elçinin gücüne dayanarak verdiğimiz köleyi (tekrar) almak isterlerse, bu köle dengince iki köle versinler” (Sa24-9). *Bu kişi-kä çam çarim qılmasun apam bir-ök ärklig bäg işi ilči yalavaç küç-in tuğup yulayin alayin tisär-lär bu kişi tng iki kişi birip mä sözläri yorımasun* “... devlet yöneticisi ve elçilerin gücüne dayanıp alayım derseler bu kişi denginde iki kişi verip sözleri geçerli olmasın” (Sa29-16). *Qayu il qan bäg işi (...)* /// *sangun savı yorizun* “il han veya yetkili itiraz edebilir (?), Saçu Sangun'un sözleri geçerlidir.” (Sa18-15). Bu örnekte ise yönetimdeki hiyerarşik sıralamaya göre önce il han'ın sonrasında *beg işi* olarak metinde belirtilen devlet görevlilerinin geldiği görülür. *An Tiräk savı yorizun taqı birök bäg işi-ning küç küçäk sav kälürüp ayıtsar istäsär an tiräk-kä taplamış aniča tänglig qarabaş* “... fakat devlet görevlisinin gücüne dayanarak söyleyip isteseler An Tirak adlı köleye denk başka bir köle elde ederler.” (Sa19-13). *Çam çarim qilmazun-lar taqı birök ärklig bäg işi küçin tutup yulyin alyin tip çam qilyli alyli saqınsar-lar bu qarabaş tnginčä iki qrabaş äniçük-kä yrdu birip yulup alzun* “... Devlet adamının gücünü kullanarak yeniden satın alınabilir diyerek ihtilaf çıkarıp almayı düşünürlerse, bu köle dengince iki köleyi Eniçük'e verip yeniden alsın” (Sa23-11).

Değiş tokuş konusunu ele alan Ex metninde de *birök ärklig bäg işi küçin /// yulayin tisär ...* (Ex03-7) örneğinde olduğu gibi kalıp ifade içerisinde *bäg* sözcüğüne denk gelinir. *Qam qadaşim ärklig bäg işi-ning küçin tutup üntürür-män tisär-lär sav-ları yorımazun-lar* “Akrabalarım devlet adamının gücüne güvenip (yasadan) sapturalım derlerse sözleri geçerli olmasın” (Ad01-11). Mi13-2'de; krsin, arslan ve balban adlı üç kişinin, beyin elinde olan

altı stir altı bakır gümüşten beş stir beş bakır gümüş, bir stir ve bir bakır gümüşü ise başkasından alabildiklerinin anlatıldığı kısımda bey sözcüğü ile karşılaşmıştır. Beyle yapılan alışveriş anlatılmıştır.

Ming bägi - Yüz bägi: *Bäg işi* “devlet görevlisi” kalıp söz grubu yanı sıra Mi03'te *ming bägi*, Sa21'de ise *yüz bägi* söz gruplarıyla da karşılaşılır. Bin kişilik bir grubun idarecisi olarak *ming bägi* kullanılmıştır (Mi03-16). Devlet yönetiminde etkin rol oynadıkları, imparatorun hemen sonra cümlede ifade edilmelerinden anlaşılmaktadır: *čam čarim qılsar-män uluy süü-kä iki yastuq ötünüp ming bägi-kä bir yastuq lükčü<n>g taryu-ınga yarım yastuq birip ayır qın tğir-män* “eğer tartışma çıkarırsam Moğol İmparatoruna iki yastuk, binbaşına bir yastuk, lükčüng valisine yarım yastuk miktarı ödeyip ağır cezaya uğrarım” (Mi03-16). *Män yüz bägi äsänä aytıp bitidim* “Yüz kişinin beyi olan ben Esene söylendiği gibi yazdım” (Sa21-17). Esene adlı kişi yüz kişilik bir grubun beyi olmak yanı sıra metnin bağlamına göre Kovçu adlı kişinin mührünü, nakledildiği üzere yazan da kişidir. Ayazlı (2016, s. 75), *yüz bägi* “yüzbaşı”, *ming bägi* “binbaşı” şeklinde açıklar.

... **bägi:** Örneklerde beyin hangi bölge veya yönetimin beyi olduğu ile ilgili net bir bilgi yoktur. Ancak birkaç örnekte bölgenin beylerine değinildiği görülmüştür. (WP02/15): *qočo bägingä bir at baliq bägingä bir ud birip ayır qıyn-qa tägzün* “Koço beyine bir at, balık beyine bir sığır verip ağır cezasını çeksinler”. (Sa26-22) ise tam okunamamış olmakla birlikte bir bölgenin beyi olduğuna işaret edildiği öngörülmektedir: *bu bitig a(...)-ning bägi adar-ning tägräsin-tä biğidim* “bu yazıyı A(...)'nın beyi olan Adar'ın huzurunda yazdım” (Sa26-22). Mührü yazan Asıg adlı kişi, Adar adlı beyin huzurunda yazmış olduğunu ayrıca belirtmiştir. Beyin huzurunda anlamına gelen *adarning tägräsinde* yapısı ile beye duyulan saygı ifadesi anlaşılmaktadır. *Uluq suü-kä aq yasduq bäg-lär-kä ädär-kä yarayu aq birip sözləri yorımaşun* “Moğol imparatoruna beyaz gümüş, beylere yaraşır eyerlenebilecek at versin sözleri geçerli olmaz” (Sa27-22). Ortakların anlaşmaya uymadığı durumda uğrayacakları cezanın dile getirildiği Sa27 numaralı parçada beylerin toplum içindeki saygınlığı göz önündedir, onlara yakışır düzeyde karşılığın verilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Bäg bägät: (.) *Apam birök ärklig bäg bägät küčin /// yastuq basıp il bäg-lär-kä birär adırar ///* (Sa17-2). Bu örnekte *bäg* sözcüğünün dikkat çeken başka bir kalıp ifadesi vardır. *Ärklig bäg bägät küčin* yapısını, “beyler sınıfı” olarak çevirmek mümkündür. İkişemeli bir yapı kurmuştur. Ancak *SUK*'ta sadece *bäg bägät* ikilemesi içerisinde bu sözcüğe tanık olunmaz, bu sebeple *bägät* maddesine de çalışmada yer verilmiştir. Wilkens (2021, s. 154) *bäg bägät* söz grubu için ikileme açıklaması yapar.

Är bäg: *SUK*'ta sadece bir yerde bey sözcüğü, *är* sözcüğü ile ikileme kurmuştur: *mınta kin är-kä bäg-kä tğmätin ävim-ni tutup oylum altmış qay-a-ni asırap yorızun* “benden sonra (ben öldükten sonra) (karım) er (köle) ve beyle evlenmeden evime sahip çıkıp oğlum Altmış Kaya'yı büyütüp yetiştirsin” (WP01-5). Metinde *er* sözcüğü *karabaş* sözcüğü yerine kullanıldığı için sosyo-kültürel hayatta, beye göre daha alt bir hiyerarşidedir. Tüşiki, karısının ne köle ne de bir beyle evlenmeyip çocuklarına bakması gerektiğini vurgulamıştır.

Bägär: Bey (Yamada, 1993, s. 247b). Şirin'in (2016) söz varlığı çalışmasında *beğ* sözcüğü madde başında bulunmamıştır. Ayazlı (2016, s. 75), *bäg* maddesinde *bäg är* söz grubunun “efendi, sahip” anlamına geldiğine vurgu yapar. *SUK*'ta sadece bir cümlede bu sözcük tanıklanır: *Otuznung b(..)ltur atly tmirçi qarabaş toyin-čoq-nung ay siliy (?) atly äbçi qarabaş bözçi bu ikägü bägärlär-ingä ayitmatin är äbçi bolmışlar* “Otuz'un BQltur adlı temirci kölesi ile Toyınçok'un Ay Sılg(?) adlı kumaşçı kölesi beylerine sormadan karı koca olmuşlar” (Mi02-5). *IB*'de de benzer kullanım dikkat çeker. *Beg er* yapısı, “bey”i karşılar.

Birleşik ve ayrı yazımlı, farklı imlâlı bu iki yapı aslında anlam bakımından birbiriyle denktir. *SUK* metninde birleşik yazılmıştır: *meñilig beg er ermiş* (5. fal) “(bu bey) mutlu bir bey imiş” (YAKRIB 416), *beg er yurtınaru barmış* (5. fal) “bir bey atlarına doğru gitmiş” (YAKRIB 415).

Bägät: Bey sınıfına ait olanlar (Yamada, 1993, s. 247b). Yamada'nın okuyuşunda bu sözcük, *bäg* sözcüğünün çokluk şekli olarak çevrilmemiştir. Bäg-Klasse çevirisine göre *bey* sınıfından olanlar demektir. Metin aktarımında doğrudan *bägät* olarak belirtilmiştir (1993, s. 247b). Wilkens (2021, s. 155), *bäg*'in kalıplaşmış çokluk hâli olarak açıklar ve “prens, bey(ler)” anlamı verir. Zieme, bir topluluk eki olan *+t* eki ile görülen *beg* sözcüğünün, “bey toplulukları” anlamına geldiğine değinir (1981, s. 257). Ayazlı (2016, s. 75-76) ise Moğ. çokluk eki ile türemiş bir isim olabileceğine dikkat çeker.

Sa11 örneğinde sözleşmeye uyulmadığı takdirde, sözleşmeyi bozan kişilerin öncelikle Ulu Majeste denilen Moğol İmparatoruna, sonrasında iç hazine ve bey sınıfından olanlara verecekleri yazılır. Bu şekilde Eski Uygur yönetim sistemindeki hiyerarşik düzen de fark edilir. Önce imparator, sonra devlet hazine sıztemi ve daha sonra ise beyler gelmektedir. Bu duruma eklemeler olabilir; *idikut* vb. (*Süü* maddesinde bununla ilgili örnekler bulunmaktadır). Bu örnekte, beyler sınıfına ait olan kişilerin (*bägd*) hangi bölgenin beyleri olduğuna dair net bilgi de verilmiştir:

Uluş suü-kä bir altun yasduq içgäri ayiliq-qa bir kümüş yastuq bägät-lär-kä birär ädär-kä yaraşu at qışyut birip söz-lär-i yorımazun “Büyük hükümdara bir altın yastuk iç hazineye bir gümüş yastuk bey sınıfına ait olanlara yaraşır eyerli birer at cezasını ödeyip sözleri (bundan sonra) geçerli olmasın” (Sa11-19). *///(.) apam birök ärklig bäg bägät kücin /// yastuq basip il bäg-lär-kä birär ädär* “///(.) fakat devlet görevlilerine güvenip /// yastuk bastırıp il beylere (yaraşır) birer at ///” (Sa17-2). *Qoço il bägä-läringä ançası-lar-qa şazın ayyučı-qa şazın uluş-laringa il-kä bodun-qa quvray-qa alqu tinly uyuş-ınga ... buyan-ı tægün tip... qırq yaşlıy qıday ... altım* “Koço il beylerine, müfettişlerine, buda öğreticilerine, din büyüklerine iyilik ulaşsın diyip... kırk yaşındaki Çinli köleyi... satın aldım (Em01-3).

İlçi: Büyükelçi, diplomatik temsilci (Yamada, 1993, s. 258b). Wilkens (2021, s. 303), *1ilçi* maddesinde *1elçi* maddesine gönderme yapar. “Bakan, devlet memuru, elçi” anlamını veren Wilkens (2021, s. 255); “elçi” anlamındaki sözcüğün Moğ.’da *elçi(n)*, *ilçi* şeklindeki kullanımına dikkati çeker. *1elçi* sözcüğünün birlikte yer aldığı söz gruplarındaki karşılığını örneklendirir: *elçi bāglār* “devlet memurları”, *elçi bilgä* “bakan”, *elçi yalavaç* “elçi” (Wilkens, 2021, s. 255). *SUK* metninde, adı geçen söz grupları arasında *ilçi yalavaç* “elçi” yapısı gözlenmektedir. *2Elçi* maddesinde ise kişi adı olarak kullanımına değinilir. Nitekim aşağıda özel isim özelliği gösteren *SUK* parçaları belirtilmiştir. Sözcük, “ülke, memleket” anlamına gelen *il* ismine *+çl* ekinin gelmesiyle bu sözcük türemiştir (ED 129a). Schönig, sözcüğün Moğ. “haberci, kurye, elçi” anlamlarına gelen *elci(n)* sözcüğünden Türkçeye ödünç alındığını belirtir (2000, s. 94-95; Ayazlı, 2016, s. 115). Şirin’in (2016, s. 381) çalışmasında *elçi* sözcüğüyle karşılaşılır. *Yen.*’den ilgili madde başının runik metinlerdeki örneklerini verir: *t(ä)ñri (e)l(i)mkä elçisi (ä)rt(i)m (a)ltı b(a)g bod(u)nka bäg (ä)rt(i)m* (*Yen.* 1/1). Runik metinler incelendiğinde sadece *YY*’de *elçi* sözcüğü görülür. *KİP*’te *elçi bilgälär* (129,130) söz grubunda tanıklanır. *AY*’de *ilçi ogrı üze adakmışlarıg* (494-5) şeklinde geçer.

SUK’ta *ilçi* sözcüğü hem özel isim hem de diplomatik temsilci karşılığında kullanılmıştır. *Tanuk* Büyükelçilik görevi bulunan bu kişiler, tanık olma vasfı da taşımıştır: Sa11-23, Sa27-26, 29, Ex02-9, Mi22-9, Lo12-13. Tanık olmaları yanı sıra yine *SUK*’ta özel isim olarak da geçen *ilçi* sözcükleri vardır:

Bu yirtä biz torçı yolçı ilçi üç aqa ini-lär-ning song bayan uruy tariy ünüp kim kim m-ä bolup çam çarim qılmaşun-lar “Bu yer için biz büyük ve küçük erkek kardeşler olarak Torçı, Yolçı ve İlçi’den sonra soyumuzdan birileri çıkıp tartışma çıkarmasınlar” (Ex02-9). Qyimtu-ning çaqçaq(?) -taqi ilçi birlä-kii täng ulüş-lüg yirin iki şiy yaq-a-qa tuğum “Kayımtu’nun Çakçaktaki İlçi ile birlikte eşit hiisede ortak olduğu yeri iki şıka kiraladım” (RH05-4). Bu nişan män ilçi-ning “bu nişan benim, İlçinin’dir” (RH07-9). Manga misir-qa yür tariyu yir kargäk bolup qayimtu-ning siqap-taqi ilçi bilä ulüş-lüg manga tagär yrim ängiz yir yän-ä üşdüñki yir-ni misir-qa birip aldın yrim ‘ängiz yir-ni anuq-qa birdim “Bana Mısır’a darı ekilecek yer gerekli olup Kayımtu’nun İlçi ile birlikte Sıkapta ortak olduğu yerden bana düşen yarım anızlık yer ve üstündeki yeri Mısır’a, altındaki yeri de kiraya (nadasa) verdim” (RH11-4).

Kişi adı olarak kullanımının dışında *SUK*’ta, diplomatik temsilci göreviyle de karşılık bulur. Devlet görevlisi ve diplomatik temsilcinin gücüne güvenerek sözleşmeyi bozmaya çalışanların anlatıldığı kısımda ilgili madde başı sözcüğe rastlanır: *bäg işi ilçi yalavaç küçin tuğup*. Sözleşmenin şartının aktarıldığı bu kısımlarda *ilçi* sözcüğünün *yalavaç* ile ikileme kurduğu dikkati çeker:

Kim kim mä çam çarim qılmazun-lar apam birök ärklig bäg işi ilçi yalavaç küçin tuğup alyin yulyin tisär-lär (Sa10-13, Sa16-14). Bu kişi-kä çam çarim qılmazun-lar apam birök ärklig bäg işi ilçi yalavaç küçin tuğup yulayin alayin tisärlär bu kişi tng iki kişi birip m-ä sözlari yorimaşun “bu kişi için tartışma çıkarmasınlar eğer devlet görevlisine ve büyükelçiye güvenip verdiğimiz köleyi geri alayım derlerse bu köle dengince iki kişi alıp versinler ve sözleri de geçerli olmasın” (Sa29-16).

Qan: Han (Yamada, 1993, s. 273a). Wilkens (2021, s. 328), ²*kan* maddesinden ¹*han* maddesine gönderme yapar. Kral, hükümdar, imparator, han; düşük tanrıların ismi (Wilkens, 2021, s. 277). Moğ. ve Türk.’de kullanılan bu unvan için Ramstedt, *kagan* unvanının daha büyük bir idarenin; *kan*ın ise daha küçük boyların yöneticisi olabileceğine değinmiştir (1951, s. 61). Doerfer, *kan* ve *kagan* sözcüklerini aynı maddede ele almış (TMEN III 1161); Barthold ise *han* sözcüğünün *kagan*ın kısaltması olabileceğini dile getirmiştir (2010, s. 100). Aydın, Gülensoy’un (2007: 403) ilgili sözcüğün *kagan>ka’an>kaan>kän>han* biçimindeki etimolojik açıklamasının doğru olamayacağını, metinlerde bu iki sözcüğün birlikte tanıklanabildiğini vurgulamıştır (2018, s. 137). Pulleyblank ise bu sözcüğün, Xiong nu’lara ait bir unvan olarak değerlendirmiştir (1963, s. 261). Hamilton, *qayan* sözcüğünün kısaltılmış biçimidir şeklinde açıklamıştır (2011, s. 180). Ayazlı (2016, s. 118), “han, hükümdar” anlamını vermiş; çağdaş lehçelerdeki karşılıklarını şu şekilde açıklamıştır: Öz. *bâşlık*, SUyg. *kan*, Alt. *kaan*, Hak. *han*, Tuv. *haan*, Yak. *haan*, YUyg. *haan*. *Kagan* sözcüğüyle eş anlamlı olan bu sözcük, zamanla yardımcı yöneticilerin unvanı olan *kan* sözcüğü, kral ve hükümdar anlamına gelmektedir; *kagan* ve *kan* sözcükleri arasındaki ilişkinin net olmadığını belirtmiştir. (ED 630a). *KB*’de “han, hükümdar” anlamıyla *han* maddesi tespit edilir. Runik yazıtlarda *kan* “kağan” karşılığındadır. Şirin (2016, ss. 368-369), *kan* maddesini “unvanlar” başlığında incelemiştir. Sadece *Tonyukuk*’ta bu sözcük bulunmuştur: *k(a)nın kod(u)p t(a)bg(a)çka y(a)na içi(i)kdi* (T2), *türk bod(u)n k(a)nın bulm(a)y(i)n t(a)bg(a)çda (a)dr(i)lt(i) k(a)nl(a)nti* (T2). Bununla birlikte *Tes*, *Tar.*, *Şu* ve *YY*’de örnekleri çoktur: *(ä)r (ä)rdä)m üç(ü)n töpöt k(a)nga y(a)l(a)b(a)ç b(a)rd(i)m k(ä)lm(ä)d(i)m* (Yen. 25/6), *Ozmiş tegin kan boltı* (Tar. D9), *kırkız kanı kögmen irinte* (ŞU D11), *uygur kanım tutulm[ış]* (Tes B4). Ayrıca HT VI/1, HT XI/1, *Karı Çor* ve *Süüci Yazıtı*’nda da bu sözcük tespit edilmektedir: *teñr<i>ken alp kutlug bilge kan* (HT VI/1), *yaglakar kan* (KarÇ./3), *uygur yerinte yaglakar kan ata kelfigme*] (S 1). *İKPÖ*’de *qan* sözcüğü “han, ulu hakan, imparator” olarak açıklanmıştır (2011: 180): *qan qızı*, *qan udçısı*, *qañım qan* gibi... *May*’de *қан* “hükümdar” şekliyle çok

örnekte tanıklanır (1976: 401): *ilig qan* (58, 44), *qanlarning katunları* (51-32)... AY'de *kan(2)* maddesi han anlamındadır (1994: 521a). *SUK*'ta il yöneticisi olarak *il qan* söz grubu geçer. Tek örnekte karşılaşılan bu sözcük, erillik bildirir: *Qayu il qan bağ işi (...)* ... *sangun savı yorizun* "Hangi il hanının devlet görevlisinin (...) generalinin sözü geçerli olsun" (Sa18-15). Sa23-18, WP01-22, WP06-9 numaralı metinlerde *kan* sözcüğü özel ismin bir parçasıdır.

Qul: Erkek köle (Yamada, 1993, s. 278a). *Kul* maddesi "esir, köle, kul; bağlı ve bağımlı kişi" olarak açıklanır (Wilkens, 2021, s. 420-421). Ayrıca *kul bol-* "köle ol-", *kul küñ* "köle ve cariyeye"; *kul küñüg işlät-* "köle ve cariyeye olarak çalıştır-" şeklinde örnek söz grupları belirtilir. Bu sözcük, özel ismin bir parçası olarak da *SUK*'ta geçer (Yamada, 1993, s. 277b): Sa09-13, Mi20-5 örneklerinde olduğu gibi. Bu örnekler dışında "erkek köle" anlamıyla metinde kullanım alanına sahiptir. Clauson, *küñ* sözcüğünün eril şekli olarak açıklar (ED 615a). Şirin (2016, s. 402), "Tutsaklık" başlığında *kul* sözcüğü için "erkek tutsak" yorumunu yapar. *KT* ve *BK Yazıtları*'nda tanıklanır: *bod(u)nı küñ kul boltı* (*KT* D20, *BK* D17), *b(ä)gl(i)k urı ogl(u)ñ(i)n kul kıl(t)g* (*BK* D20). *YY*'de E-69 metninde *kul* sözcüğü şöyle geçer: *ay(ı)tı teñri kuli adırıtımız esizim-e* "Ne acı! Tanrının kulları, bizler ayrıldık, yazık bana" (YAKRIB 182). *Aya.*'da ise tam net okunamamıştır: *kul(u)ña / kul (a)ña* (Kurgak I) "senin kölene / ona köle" (YAKRIB 288). *IB*'de *kul savı begiñerü ötünür* "kölenin sözü beyine arzıdır" şeklinde 54. faldada geçer (YAKRIB 426). *UY*'de bu sözcük "kul, köle?" ve kişi adı olarak geçmiştir (Aydın, 2018, s. 153): *küñüm kulum bodunug teñri yér anta ayu [bé]rti anta sançdım* (ŞU G9) "hizmetçilerim (ve) kullarım, halk(ım) için gök (ve) yer öyle buyurduğu için (onları) orada mızrakladım". *Kul açuk a kutlug boluñ* (Ar. 3) "Kul Açuk. Kutlu olun". *Teñri kulı bitidim* (Gur.) "(ebedî) göğün kulu (kölesi) (ben) yazdım". *Ar. Yazıtı*'nda bir kişi adı parçası olarak *kul* sözcüğü karşımıza çıkmaktadır. Diğer örneklerde kul-köle anlamı görülür. Lehçelerde yaşayan bir sözcüktür (Ayazlı, 2016, s. 168): *YUyg. kul*, *Öz. kul*, *Tuv. kul*, *Hak. hul*, *Yak. kulut*, *Alt. kul*, *SUyg. kul*. *May.*'de *karı kul* (16,6) ve *kul küng* (75, 53) söz grubu içinde bu sözcük geçer (1976, s. 420). *KB*'de "kul, köle" anlamıyla pek çok beyitte tespit edilir (1979, s. 289). *DLT*'de "köle" açıklaması yapılmış ayrıca "erkek, tapan" anlamlarına da yer verilmiştir. Farklı madde başları içinde de bu sözcük geçmektedir (1985, s. 146).

SUK metninde Mi kodlu parçalarda daha çok bu sözcük tespit edilmiştir. WP kodlu vasiyetnâme türündeki parçada ise *küñg* "kadın köle" sözcüğü ile ikileme kurmuştur. Metinde *qu* şeklinde transkribeyle de karşılaşılar: *Altı ülüş-tä tægmiş är qu küng yol-inta yänä tigin-ning kän-tin qay-a-qa yañtut bolmış* "mirastan kalan altı er köle uğrunda Yene adlı prensin şehirden Kaya'nın bulunduğu şehre dönmüşler" (WP06-4). Mi kodlu metinlerde, kul (erkek köle) satışı için biriyle anlaşılması (Mi237-3); sattığı kölenin durumu hakkında köleyi alan kişinin rahatsız edilmemesi (Mi02-12, 15); satın alınan kölenin ölmesi durumunda eski efendi tarafından yeni efendiye para ödenmesi gibi konular yer almıştır:

Män tikuy tayşi atay-ning ş'iusay-qa satmış qul-ning yol-inta ş'iusay bilä yaraşip ş'iusay-qa oq birip kidtim "Ben Tikuy Tayşı, Atay'dan Şiusay'a köle satışı için Şiusay ile anlaşip ona verdim" (Mi27-3). *Män otuz qulum-nung nägü 'ärsär bar tip toyin-çoy-qa 'äbci-kä çam qılmaz-män* "Ben Otuz, kölemin nesi var nasıl diyip Toyınçog ve eşine sorun çıkarmam" (Mi02-12). *Män toyin-çoy mäning küng-nüng nägü är-sär bar tip otuz-qa qul-qa çam qılmaz-män* "Ben Toyınçog benim (kadın) kölemdir diyip Otuz'a ve kölesine tartışma çıkarmam" (Mi02-15). *Bu tonuy soyup almiş-qa qulum öldi tip män qity qy-a çamlasar-män biz içintäki söz turur tip için yara<ş>i inäci-tin yarım yastuq kümüş alip üşüşüp käsişip kitdimz* "bu gıysiyi sıyırıldım, köle olarak aldığım kişi öldü

diyip ben Kitay Kaya sıkıntı çıkarmayıp önceden birbirimize verdiğimiz söz gereğince İneçi'den yarım yastuk gümüş alacağım (Mi03-7).

Sangun: General (Yamada, 1993, s. 279b). Wilkens (2021, s. 584), ¹*sañun* maddesinde inceler. Çin. *jiang jun* sözcüğünden geçtiğini ve “yüksek askeri unvan, general” anlamına geldiğini belirtir. *YY*'de “yüksek askeri unvan, general” anlamında geçer (YAKRIB 555): *sañun tutuq ben* (E-92) “Ben general ve vilayet valisiyim” (YAKRIB 188). E-32'de *tarkan sangun o ... bökmedi boduniña* “Tarkan Sangun... doymadı! Kendi halkına” olarak geçmektedir (YAKRIB 125). Dolayısıyla E-32 örneğinde unvan olarak değil, özel ismin bir parçası olarak çevrilmiştir. Pek çok örnekte, Sangun adlı kişinin sözleşme için tanık olduğu görülür. *SUK İndeks* kısmında “general” anlamı verilmekle birlikte, metin çevirileri sırasında Sangun sözcüğünün özel isim olarak kabul edildiği görülmüştür.

ç/myuq-ta bir şiyi yirim atı alp taş sangun-qa oq (?) toyruru tomluy şadtım “Çomyuktaki bir şık ölçüsü yerimi Alp Taş Sangun'a doğruca sattım”(Sa01-3). *Män adiy tarxan-ning inim içim qam qadaşim ayitmazun izdämazün...Bäg işi küçin tutup çamlayalı saqı<n>sar bu ögän üzä alp taş sangun-qa yir yarağu birzün* “Ben Adıg Tarhan'ın küçük ve büyük erkek kardeşim, akrabalarım istemesin... Devlet görevlisine uyup sorun çıkarırlarsa bu nehir üzerinde Alp Taş Sangun'a yer ayarlasınlar” (Sa01-15). *Yir-ning siçi-si orü yingaq alp {taş} singqur sangun-nung yiri adırar kiñin yingaq sangun ögäning yirni adırar qoñi yingaq qumar(?) sangun-nung yiri añırar öngtün yingaq män alp taş sangun-nung oq yiri añırar* “Arazinin sınırı kuzey tarafı Alp Taş Singkur Sangunun yeri olarak ayrılır, batı tarafı Sangun Ögen'e ayrılır, güney tarafı Kumar Sangun'un yeri olarak ayrılır, doğu tarafı ben Alp Taş Sangun'un yeridir (Sa01-8, 9,10). *Bu yir-kä ming yıl tümän kün-kä tägi alp taş sangun 'ärklig bolzun* “Bu yere binlerce yıl boyunca Alp Taş Sangun sahip olsun” (Sa08-11). *tanuq qinyuuçi asiy sangun* “Tanık Kinguuçi Asıg Sangun”. *...manga qantur sangun ///* “bana Kantur Sangun'a /// (Sa20-1, 7). *Tmğa män qut arslan sangun-nung oylum trdu* “Bu mühür Kut Arslan Sangun'un oğlu Tardu'nundur” (Lo05,7). *Qaymiş sangun-qa {...} yaqaqa ///* *bolti* “Kaymış Sangun'a {...} kiraya /// oldu (RH01-2).

Suu / Süü: Majeste, büyük majeste; Moğol İmparatoru (Yamada, 1993, s. 283b). Wilkens (2021, s. 639) ³*süü* ~ *suu* maddesinde değerlendirir: “parlaklık, ihtişam, görkem, haşmet, majesteleri; talih, şans, hayır dua” anlamlarını gösterir. Moğ.'da karşılığını *su, suu* şeklindedir (Wilkens, 2021, s. 639). Ayazlı (2016, s. 212); haşmet, majesteleri olarak anlamlandırır. *Uluğ* sıfatıyla birlikte “ulu efendimiz, majesteleri (Moğol kağanı)” anlamı çıkarılır. Din dışı Eski Uygurca metinlerden sadece *SUK*'ta tespit edilmiştir (Ayazlı, 2016, s. 212). Moğol İmparatorunu temsil eden bir söz grubudur ve metinde erillik ifade etmektedir. Konuşan kişi olan Terbiş'in babası kardeşleri ve akrabaları antlaşmaya uymayıp kargaşa çıkarmaları durumunda bu kişilerin nasıl cezalandırılacağı açıklanmıştır. Buna göre başta Moğol İmparatoruna bir altın yastuk miktarı, iç hazineye bir gümüş yastuk, beylere de kendilerine yaraşır eyerli bir at vermeleri gerektiğini dile getirmiştir:

... çam çarim qılsar-lar uluy süü-kä bir altun yasduq içgär-i ayiliq-qa bir kümüş yastuq bögätlärkä birär ädär-kä yaraşu at qışyut birip sözlari yorımazun (Sa11-18). *Bu kün-tin minça tapmiş-ning aqa-si ini-si yigän-i tayay-i kim kim mä çam çarim qilmazun-lar apam birök ärklig bæg işi küçin tutup çam çarim qılsar-lar uluy süü-kä bir altun yastuq basip il bəglär-ingä ädärkä yaraşu at birip sözlär-i yorımazun* “Bu günden sonra Tapmış'ın abisi yiğeni amcasından herhangi biri devlet adamına güvenip tartışılırsa, büyük majesteye (Moğol imparatoru) 1 yastuq altını basmalı ve il-beg'e (je) eyerli bir at vermeleri” (Sa12-8). *... uluy süü-kä aq yasduq bæg-lär-kä ädär-kä yaraşu aç birip sözlari yorımaşun* “Moğol

İmparatoruna beyaz (gümüş) yastuk, beylere yaraşır eyerli at verip sözleri geçerli geçerli olmasın” (Sa27-22).

Män Şivsay tayşı uluy suu-qa buyan-i tägzün “ben Şivsay Tayşı, büyük hükümdar için sevabı ulaşsın” (Em01-2). Örnekte, diğer parçalarda görülmeyen bir kullanım dikkat çeker. Sözleşmenin sahibi Şivsay Tayşı, sözleşme metnine başlamadan önce Moğol İmparatorunu selamlamış ve ona iyilikler ulaşması temennisinde bulunmuştur. Eski Uygur sosyo-kültürel hayatı içinde bu ritüel, imparatora duyulan saygının bir yansıması olarak kabul edilmelidir.

Bu bitig-täki söz-tin öngi bolsar-biz uluy suu-qa bir altun yastuq aqa ini tägđ-lär birär kümüş yastuq iduq-qut-qa bir yastuq şazin ayyučı-qa bir at qışyuğ ödünüp sözläri yorımazun “Bu sözleşmedeki sözden başka bir şey söylersek (sorun çıkarırsak) büyük hükümdara bir altun yastuk, büyük ve küçük prenslere birer gümüş yastuk, İdikut’a bir yastuk, Budist öğreticisine bir at ceza olarak arz edilmelidir, sözleri geçerli olmasın” (Em 01-15). *Apam čam čarim qılsar-lar uluy suü-kä biş altun yastuq aqa ini tigütlär-kä birär altun yastuq qışyut ötünüp iduq-qut-qa bir altun yastuq kögürüp qočo baliq ayyučı-qa bir kümüş yastuq birip ayır qıyn-qa tägzün-lär* “...eğer tartışma çıkarırlarsa, büyük hükümdara beş altın yastuk, büyük ve küçük prenslere birer altın yastuk cezası arz edip idukuta bir altın yastuk sunup koço şehrinin valisine bir gümüş verip ağır cezaya uğrasınlar” (Mi01-18). ... *čam čarim qılsar-män uluy süü-kä iki yastuq ötünüp ming bägi-kä bir yastuq lükčü<n>g taryu-ınga yarım yastuq birip ayır qın tgir-män* “eğer tartışma çıkarırsam Moğol İmparatoruna iki yastuk, binbaşına bir yastuk, lükçüng valisine yarım yastuk miktarı ödeyip ağır cezaya uğrarım” (Mi03-15). ... *üntürür-män tisär-lär... ögödäy Süü-singä iki yurüng ađan ötünüp ambi baliq çaruyalarınga ädärkä yaraşu at birip čintso ayay-qa tägimlig-kä bir-kä iki birip ayır qın-qa tägir-biz* “Eğer sözümüzde durmazsak Ögödey’e iki beyaz deve arz edip, Ambı şehri valisine yaraşır bir at verip, Čintso’ya da bire karşılık iki vermeyi kabul ediyoruz” (Ad01-13).

Bu parçalardan, yönetimdeki hiyerarşik düzen fark edilmektedir. *Ulug Süü* “Moğol İmparatoru”, *aqa ini tägıt* “büyük ve küçük prensler”, *lükčü<n>g taryu* “Lükçüng valisi”, *İdikut* ve *şazin ayyučı* “budist öğreticisi”, ceza olarak yapılacak ödemenin sırasını oluşturmuştur. Hem siyasî hem de ekonomik açıdan Eski Uygur toplum yaşantı bilgisine ulaşılmaktadır.

Vasiyatnâme türü olan WP metninde de *Ulug Süü*’ya tanık olunur. Yine antlaşma şartlarına uyulmadığı takdirde, sözleşmeden sorumlu olan kişilerin uğrayacağı ceza bilgisi içerisinde bu söz grubu tespit edilir: ... *apam birök alir-biz tip čamlasar-lar uluy suü-kä bir altun yastuq oylan tigığ-lärkä birär kümüş yastuq içgärü ayiliq-qa bir yastuq içgärü ayiliq-qa bir at birip ayır qıyn-qa tgip sözläri yorımazun* “eğer biz alırız diyip antlaşma şartlarına uymayıp kargaşa çıkarırlarsa büyük hükümdara bir altın yastuk, prenslerin her birine gümüş yastuk, iç hazineye bir yastuk ve bir at verip ağır cezaya uğrasınlar (ve) sözlerine de itibar edilmesin” (WP01-11).

Tigin: Prens (Yamada, 1993, s. 291a). *tegin* “prens (Wilkins, 2021, s. 707): *tegin* *bäg* “prens bey”, *tegin tärım* “bir unvan”, *tegin ügä* “veliaht, halef”. Clauson, *Orhon Yazıtları*’nda daha çok “prens” ve sınırlı kullanımla da “oğul, erkek torun” anlamına işaret eder (ED 483a). Kökeni hususunda Türkçe olmama ihtimalinin yüksek olduğunu söyler. *SUK İndeks*’te bu sözcüğün hem bir kişi adı hem de prens anlamında kullanıldığı belirtilir. *DLT*’de, Orhon Türkçesi döneminde “köle”yi karşıladığı ancak Karahanlı Türkçesinde “hakanın oğlu” için kullanılan bir unvan olduğuna dikkat çekilir (1985, s. 184). Şirin (2016, s. 741) “kağanın erkek kardeşlerine oğullarına verilen unvan, prens” olarak açıklar. Runik

Yazıtları'nda tanıklanır: *b(ä)g(i)m tig(i)n yüg(ä)rü täñri boluça* (KT GB), *(ä)çim k(a)g(a)n ol(u)rtuk(k)a öz(ü)m tig(i)n (ä)rk* (BK D14), *k(a)g(a)n in(i)si (e)l çor tig(i)n kälip* (KÇ 24). UY'da daha çok özel bir ismin parçasıdır: *ozmış tégin* (Tar. D6), (ŞU K9), *kara tégin* (HT XVIII), *tégin oğlu* (KÇor.-5). *May.*'de *tigin* (57,13), *nanti atlıg tigin* (57,11), *tigin öge* (3,7) örnekleri vardır. İKPÖ'de "prens, veliaht prens" olarak açıklanmıştır. Hamilton, bu unvanın Erken Türkçede Xiong nu'lara kadar uzanma ihtimalinden bahseder (2011, s. 219-220). AY X. kitaptan (Gulcalı, 2021, s. 526) birkaç örneği şöyledir: *bodis(a)t(a)v teginniñ* (321), *tigin boltım* (566). KB'de (1979, s. 445) "prens" anlamıyla (4068, 4642) numaralı beyitlerde tespit edilir.

SUK'ta özel isim formatında geçen örnekleri, prens anlamına göre daha çoktur: Sa12-7, Sa29-4, Mi17-7, Sa12-1 gibi. Prens anlamında geçen örnek, vasiyetnâme metninden alınan WP06-4 parçasına aittir: *Alti ülüş-tä tægmiş är qu küng yol-inta yänä tigin-ning kän-tin qay-a-qa yañtut bolmiş* "mirastan kalan altı er köle uğruna Yene adlı prensin şehrinden Kaya'nın bulunduğu şehre dönmüşler" (WP06-4).

Tigit - Tigid - Tägid: Prensler (Yamada, 1993, s. 291a). Prensler anlamına gelen bu sözcük, *tigin* sözcüğünün çokluk biçimidir (Wilkens, 2021, s. 707). Kaşgarlı, *tigin* şeklinin düzensiz çokluğu olarak belirtir (1985, s. 184). *Tegin* sözcüğüne göre runik metinlerde daha azdır. Runik metinlerden sadece *Tar. Yazıtı*'ndan bu sözcüğe ulaşılır: *uygur bodunı tēgitiimin bo bitidökde kanıma turgak başı kagas ataçuk ...turu<t>dı* (Tar. K2) "Uygur halkından prenslerimle bu (yazıtı) yazdıkları sırada, hanımın muhafaz birliğinin başı Kagas Ataçuk... ayağa kaldırdı" (Aydın, 2018, s. 47). *May.*'de, hem düzensiz çokluk +t hem de +lAr çokluk eki almış *tigitler* ile karşılaşılır (112, 45). AY'de "prensler" anlamıyla örnekleri mevcuttur (1994, s. 715). *Tigit* sözcüğünün Türkçenin tarihî dönemlerinden Eski Uygurca kolunda kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. *SUK* metninde de örnekleri vardır. Sözleşmeden dönüldüğü takdirde, sözleşmeyi bozanların ceza olarak yapmaları gereken ödemelerin anlatıldığı bölümde *aqa ini tigitler, oylan tigitler* söz kalıpları içerisinde *tigit* sözcüğüne rastlanır. *May.*'deki gibi zaten çokluk bildiren *tigit* sözcüğü, aynı zamanda çokluk eki +lAr ile birlikte söz dizimsel yapıda yer almıştır. Metinde öncelikli olarak Moğol İmparatoruna ödeme yapılması anlatılır ve sonra büyük - küçük prenslere belirli miktar ödemedi bahsedilir. Dolayısıyla yönetim sisteminde Ulu Majeste, Moğol Hükümdarından sonra prenslerin anılması saygınlık derecelerinin yüksekliğine işarettir.

Bu bitig-täki söz-tin öñgi bolsar-biz ulug suu-qa bir altun yastuq aqa ini tēgdlär birär kümüş yastuq iduq-qut-qa bir yastuq şazın ayyučı-qa bir at qışyud öğünüp sözläri yorımazun "Bu sözleşmedeki sözden başka bir şey söylersek (sorun çıkarırsak) büyük hükümdara bir altun yastuk, büyük ve küçük prenslere birer gümüş yastuk, İdikut'a bir yastuk, Budist öğreticisine bir at ceza olarak arz edilmelidir, sözleri geçerli olmasın" (Em 01-15). *Apam çam çarım qılsar-lar uluy suü-kä biş altun yastuq aqa ini tigitlär-kä birär altun yastuq qışyut ötünüp iduq-qut-qa bir altun yastuq kögürüp qoço baliq ayyučı-qa bir kümüş yastuq birip ayır qıyn-qa tēgzün-lär* "...eğer tartışma çıkarırlarsa, büyük hükümdara beş altın yastuk, büyük ve küçük prenslere birer altın yastuk cezası arz edip idukuta bir altın yastuk sunup қоço şehrinin valisine bir gümüş verip ağır cezaya uğrasınlar" (Mi01-17). ... *apam birök alir-biz tip çamlaslar-lar uluy suü-kä bir altun yastuq oylan tigid-lärkä birär kümüş yastuq içgärü ayiliq-qa bir yastuq içgärü ayiliq-qa bir at birip ayır qıyn-qa tēp sözläri yorımazun* "eğer biz alırız diyip antlaşma şartlarına uymayıp kargaşa çıkarırlarsa büyük hükümdara bir altın yastuk, prenslerin her birine gümüş yastuk, iç hazineye bir yastuk ve bir at verip ağır cezaya uğrasınlar (ve) sözlerine de itibar edilmesin" (WP01-12).

Yalavaç: Elçi (Yamada, 1993, s. 299b). Wilkens (2021, s. 856) ¹yalavaç maddesini “haberci, kurye, elçi; peygamber” olarak yorumlar. Clauson, Farsça’dan ödünç bir kelime olarak açıklar (ED 921a). -vaç,-veç yapısının “ses” anlamına gelen Farsça bir ek olduğu ve bu yapıdan türeyen bir kelime olabileceğine değinir. *Yala:waç, yala:vaç, yala:var* şeklinde transkripsiyonlarını gösterir. *YY*’de *yalabaç* şekliyle tanıklanır (Şirin, 2016, s. 382): *är ärdäm için töpöt kanga yalabaç bardım kälmadım* (29-7). *BK Yazıtı*’nda; *yalabaçı ädgü sabı ötügi kälmez tiyin yayın süledim* (BK D 39). *IB*’nin 11. falında *yalavaç* sözcüğüne tanık olunur: *sarıg atlıg savcı yağız atlıg yalavaç edgü söz sav elti. May.*’de *siz tört türlüğ tirin kuvrağning yalavaçımız bolung* (91-24) cümlesinde *yalavaç* sözcüğü Burkan zümreye atıfta bulunarak söylenmiştir. Bu sözcük Karahanlı Türkçesi eserlerinde daha çok kullanım alanı sergilemiştir. *KB*’de ve *DLT*’de çok sayıda parçada *yalavaç* sözcüğü “elçi, peygamber” anlamıyla görülür:

Män ozmiş toyril inim basa toyril biläki aliş biriş tiltay-inta qıtay yalavaç alp turmiş üzkindä tişip alim birim üzüsdümüz “Ben Ozmuş Togrıl ve küçük erkek kardeşim Basa Togrıl arasındaki ticarî alışverişi Kitay Yalavaç ve Alp Turmuş huzurunda görüşüp anlaştık” (Mi04-4). *Birök ärklig bæg işi ilçi yalavaç küçin tuğup çam-lasr bu oq ögän-tä bu borluğ tängin-čä iki borluğ birip sözläri yorımasun-lar* “Fakat bir kimse, yönetici veya elçilerin yetkisini kullanarak ihtilafa düşerse, o zaman bu kanalda bu bağın büyüklüğünde iki bağ vermelidir ve onların sözleri sayılmamalı” (Sa10-13). *Birök ärklig bæg işi yat yalavaç küçin tuğup çam çarım qılsar-lar* “beyin ve elçinin yetkisini kullanıp ihtilaf çıkarsalar...” (Sa11-16). *Birök ärklig bæg işi yat yalavaç küçin tuğup alyin yulyin tisär-lär* “beyin ve elçinin yetkisini kullanıp ihtilaf çıkarsalar...” (Sa16-14). *Birök ärklig bæg işi yat yalavaç küçin tuğup alyin yulyin saqınsar-lar* “beyin ve elçinin yetkisini kullanıp alayım diye düşünseler...” (Sa24-9). *Birök ärklig bæg işi yat yalavaç küçin tuğup çamlasr-lar* “beyin ve elçinin yetkisini kullanıp ihtilaf çıkarsalar...” (Sa28-19). *Bu kişi-kä çam çarım qılmasun apam bir-ök ärklig bæg işi ilçi yalavaç küç-in tuğup yulayin tisär-lär bu kişi tng iki kişi birip mä sözläri yorımasun* “... devlet yöneticisi ve elçilerin gücüne dayanıp alayım derseler bu kişi denginde iki kişi verip sözleri geçerli olmasın” (Sa29-16).

1.3. Dinî Terminolojik Adlar

Qam: Şaman (Yamada, 1993, s. 273a). Wilkens (2021, s. 324) ¹kam maddesinde inceler ve “büyücü, şaman, dinî mütehasıs” anlamlarını verir. Şamanizm, bir dinden ziyade merkezinde şamanın yer aldığı, kendine has inanç ve ritüelleri olan vecde dayalı bir yöntemdir (Güngör, 2010, s. 325). Moğ.’da *böge, bö*, Tung.’da *şaman*, Alt. ve Tat.’da *kam* sözcüğü kullanılmıştır. Kadın şamanlar için *utagan, udagan, ubakan, utugan* adlandırmaları gözlenir (Güngör, 2010, s. 325). Dolayısıyla madde başı bu sözcük erkek şamanlar içindir. Ayazlı (2016, s. 132), lehçelerdeki karşılıklarını şöyle belirtir: *YUyg. şaman, Öz. şamân, SUyg. kam, Yak. oyuun, Hak. ham, Alt. kam Tuv. ham*. Din dışı konuları içeren Eski Uygurca metinlerde sadece *SUK*’ta geçer (Ayazlı 2016: 132). *KB*’de *kam* maddesinde “kâhin, hakîm” anlamı verilmiştir. Metinde *beg işi küçin tuğup* söz grubu gibi *kam küç kılıp* yapısında bu sözcük tespit edilir. Şamanın gücünü kullanarak sözleşmeyi bozmaya çalışanlar anlatılmıştır:

Män yig bürt-nüng inim içim qam qataşim ayıtmazun istämazün taqı bir ok (birök) ärklig bæg işin küçin tuğup qam küç qilip yulyli alyli saqınsar-lar bu oq ögäntä oq yir tänginčä yir quğluğ taş-qa yarağu birip alzun-lar “Ben Yig Bürtün küçük ve büyük erkek kardeşlerim, akrabalarım onu geri almak için beyin işini gücünü tutup, şaman gücünü kullanmayı düşünürlerse, bu kanal üzerindeki toprak parçası ölçüsünde bir toprak parçası alıp Kutlug Taş’a vermelidir. (Sa02-17). *turup qam küç ... yulyali*

saqınsar-lar “...şaman gücünü kullanıp ... karşı gelmeyi düşünürlerse...”
(Sa18-12).

Şali: Keşiş (Yamada, 1993, s. 284a). Wilkens (2021, s. 643) çalışmasında *şali* sözcüğünü kişi adının bir parçası olarak açıklar. Bu eserde, Skt. *ācārya* sözcüğünden > Çin. > Uyg.’ya geçmiş bir kelime olarak açıklanmıştır. Ayazlı (2016, s. 215), Çin. *she li* sözcüğünden alıntılandığına dikkati çeker. Çağdaş lehçelerde karşılıkları yoktur. Bu sözcükle ilgili olarak din dışı Uygurca metinler arasında sadece *SUK* metni kaynak gösterilmiştir. *Hua*’da özel ad içerisinde bu sözcük tespit edilir: *d(a)rmuruç şali upase kulk(ı)ya* (223). *SUK*’ta bu sözcük doğrudan olmamakla birlikte Budist kültürün arka plan bilgisinden ve metnin bağlamından erillik ifade etmektedir. Arslan, Budizm’in oluşumu sürecini anlattığı kısımda Buda’nın oğlunu keşiş olarak görevlendirmesi ve sonrasında da manastıra keşişlerin katıldığı bilgisine yer verir (2014, s. 151). Dolayısıyla Budist cemaatin keşişleri olduğu gibi keşişleri de vardır. Kadın keşiş olsa idi sözlük bilgilerinde bu şekilde bir ifade olması beklenirdi. Ancak *şali* sözcüğü için “keşiş” açıklaması yapılmıştır. *SUK*’taki Ex metnine ait parçalardan, keşişlerin sözleşme için tanık olabildiğine, keşişlerin dinlenerek sözleşmenin yazıldığına, keşişlerin manastıra ait olduklarına dair bilgilere şahit olunmaktadır:

Vrxar sanliy Şali sngisdvri bolup “Manastıra ait keşiş ya da Budist cemaatin ihtiyarı (en yetkilisi) olup...” (Ex03-6). *Bu nişan biz şalilər ...* “bu damga biz keşişlerindir” (Ex03-9). *Ögrünç ay-a şali-lär-kä ayıdip bitidim* “Ben Ögrünç Kaya, keşişlere söyleterek yazdım” (Ex03-10).

Lo metninde ise keşişle ticarî alışveriş yapılabilirdi, kendisinden gümüş satın alındığı bilgisine ulaşılır: *Manga şivsadu tutung-qa kümiş [=kümiş] kargäk bolup şinsun şali-tä on stir kümiş altim* “Bana Şivsadu Tutung’a gümüş gerekli olup Şinsun Keşiş’ten on stir ölçüsünde gümüş aldım” (Lo10-3).

Şila: Keşiş (Yamada, 1993, s. 284b). Wilkens (2021, s. 650), ³*şila* maddesini erkek adının bir parçası olarak yorumlar. Diğer anlamları ise ¹*şila* “taş” ²*şila* “ahlâk” olarak belirtilmiştir. Dolayısıyla *SUK*’taki anlamla uyuşan ³*şila* maddesidir. *Şilavanti* sözcüğüne gönderme yapılır. Skt. *śīla* sözcüğünden alıntıdır. Metinde daha çok özel isimde geçer. *Şilavanti* sözcüğüne göre metindeki kullanım alanı daha fazladır. Mi11-3, 4, Mi11-10, Mi12-4, 6, Sa27-32, Lo25-15 gibi pek çok parçada *şila* sözcüğü özel isimdir. PL01 parçasında Keşiş Çintso’dan bahsedilmiştir: *şila çintso*. *AY*’de sadece bir yerde *şila* sözcüğü geçer (322/4). Ayazlı (2016, s. 215), *şila* maddesinde “keşiş, rahip” olarak açıklamada bulunur. Zieme, madde başı bu sözcüğün *şilavanti* “iyi ahlaklı, ahlak sahibi” sözcüğünün kısaltması olarak değerlendirir (Ayazlı, 2016, s. 215).

Şilavanti: Keşiş (Yamada, 1993, s. 284b). ¹*şilavante* < TohB. *śilavānde* ~ *śilawande* < Skt. *śilavat* bir unvan (iyi ahlaklı) *şilavantelar şalilər* “Şilavantiler ve öğretmenler” (Wilkens, 2021, s. 650). ²*şilavante* ~ *şilav(a)nte* ~ *Ş(i)l(a)v(a)nte* < TohB. *śilavānde* ~ *śilawande* < Skt. *śilavat* kişi adının bir parçası olarak geçer (Wilkens, 2021, s. 650). Skt. *śilavanti* sözcüğünden geçmiştir. Yamada’nın çalışmasında, bu maddede *śila* maddesine gönderme yapılmıştır. Metinde, Toynak Şilavanti özel isim olarak yer alır: *Män toynaq şilavanti ymä oyul-um sambodu bilä tüz ülüş-lüg qilip oyul-lanu altim* “Ben Toynak Şilavanti oğlum Sambodu ile eşit tutup oğlanı (evlatlık olarak) aldım” (Ad02-4). Metinden hareketle, madde başı sözcük erillik bildirmektedir.

Toyin: Keşiş (Yamada, 1993, s. 293a). ¹*toyin* ~ *toyin* < Çin. *dao ren* (Wilkens, 2021, s. 735). “Budist rahip, rahip topluluğu anlamındadır (2021, s. 735). Çin. *dao-rén* “rahip” sözcüğünden ödünçleme geçmiştir (ED 569a). *AY VII*. kitapta; *anant toyin* (156), *toyin şamnanç upasi upasanç* (493) örneklerinde bu sözcük tanıklanır (Çetin, 2020a, s. 296b). Gulcalı da “Budist kimse, rahip” olarak açıklar (2021, s. 532). *AY*’de çokça örneği tespit

edilmiştir (1994, ss. 726-727). Kaya (1994, s. 726) ve Tekin (1976, s. 481), *toyın* sözcüğünün Çin. *tao jen'*den geldiğini ifade ederler. *May'*de, kullanım alanı çok geniştir. Türkçenin kullanım sahasına Eski Uygurca ile girmiştir. Çağdaş lehçelerdeki karşılıkları şöyledir: SUyg. *tolın-tolım*, Yak. *toyon* (Ayazlı, 2016, s. 243). *DLT*'de “kâhin, rahip” anlamıyla açıklanmıştır (1985, s. 196). *SUK*'ta bir parçada *toyın* sözcüğü “keşiş” anlamındadır. Diğer örneklerde *Toyın*, kişi adıdır (Mi20-27, Lo18-15 gibi...). Pl02 metninde ise keşiş olan oğlun, yarım yastuk miktarı gümüşü ödeyememe durumunda teminat olarak alıcıya verilmesi anlatılır. Bir kişinin sözleşmede, teminat olarak gösterilmesi dikkati çekmektedir: *Özüm-tä tuymış bolmiş 'atlay toyin oyulum-ni yägän qay-a... samboqdu tutung-qa yarım yastuq kümüş-kä tutuy* “benden doğmuş olan Atlag adlı keşiş oğlumu yeğen Kaya ... Samboktu Tutung'a yarım yastuk kumüş karşılığında teminat olarak verdi” (Pl02-2).

2. Dolaylı Yollarla Ulaşılan Erkeklerle İlgili Söz Varlığı

Bu bölüm altında, *SUK* metinleri bağlamında ulaşılan erkeklerle ilgili söz varlıkları gruplandırılarak gösterilmiştir. Dolayısıyla sözcüksel maddeler doğrudan erillik ifade etmemekte, metinden anlaşıldığı şekliyle erkekler için kullanıldığı bilgisine ulaşılmaktadır. Meslek adları, unvan adları ve dini terimolojik adlandırmalar bu bölümün başlıcalarıdır.

2.1. Meslek Adları

Alıyıcı: Alıcı, borçlu anlamındadır (Yamada, 1993, s. 239a). Wilkens (2021, s. 28), “müşteri, alıcı” olarak yorumlar. *Al-* fiiline *-gUçl* ekinin eklenmesiyle türeyen bu isim formu, *SUK* metninde borç alan kişi için kullanılmıştır. Türkçede *alıcı* < *alıgıcı*'dan gelişmiş olabileceğini bildiren Ayazlı (2016, s. 44); YUyg. *alguçı*, “alacaklı”, Öz. *sâtib âluçi*, SUyg. *Ø*, Tuv. *alıkçı*, Hak. *alçathan kizi*, Alt. *neme sadıp alatan kiji*, Yak. *ılaaççı* şeklinde lehçelerdeki karşılıklarını gösterir (2016, s. 44). (Sa) ve (Mi) bölümlerinde alacaklı kişiler, erkektir. Doğrudan cinsiyet bildirmeyen bu isim, *SUK*'ta erkeği temsil eder:

Biz inç buqa aruy iştin taştin bar yoq bolsar-biz birlä alıyıcı tungsu taypoşin män inç buqa-niing inim äsän män aruy-niing oylum qar-a tuym-a ikägü bu bitig-täki çao-ni bitig yosunca nägü-kä m-ä tildamayin çamsiz köni birür-biz “İnç Buqa ve Arug olarak biz ortadan kaybolduğumuz takdirde, alıcı, borçlu, kefil olan İnç Buqanın küçük erkek kardeşim Esen, ben Arug'un oğlu Kara Tugma ikisi birlikte kanun gereğince borcumuzu mazeretsiz ve çekişmesiz bir şekilde ödeyecektir.”(Mi17-12). *Bu tamya män adiy tarxan-niing oylum qaramuq-nung ol alıyıcı-qa birgüçi-kä inçgä ayitip män pusartu sinqay qy-a bitidim* “Bu mühür benim Adıg Tarhan'ın ve oğlum Karamuk'undur. Ben Pusartu Sinqay Qya alıcı ve verici (satıcı) tam olarak söylediginde yazdım.” (Sa01-18).

Sa kodlu bu parçada, *alguçı* “alıcı” olarak okunan ve yorumlanan madde başı sözcük, alıcı verici ikilemesi içerisinde tanımlanmıştır. Satış sözleşmesini yazan kişi Pusartu Sinqay, yazım işini titizlikle yaptığını, alıcı vericinin tam olarak söylediklerini not etmiştir. Metin bağlamından Adıg Turhan adlı kişinin bir ... şeye ihtiyacı olmasından ve bunu karşılamak için Alp Taş Sangun'a *bir şiyi yir* “bir şık ölçüsünde yer” sattığı görülmektedir. Dolayısıyla alım satım işi erkekler arasında gerçekleşmiştir.

Alımçı: Borç veren, alacaklı kişidir (Yamada, 1993, s. 239a). Wilkens (2021, s. 29), alacaklı, borç veren kişi olarak belirtir. *Al-* fiiline *-Xm+çl* eklerinin gelmesiyle türeyen bir isimdir. *Alguçı* ismi gibi doğrudan cinsiyet ifade etmez, ancak işaret etiği kişiler *SUK* metninde erkektir. Türkçede *alımçı*, YUyg. *alguçı*, Öz. *Ø* Tuv. *Ø* SUyg. *Ø*, Hak. *alımçı*, Alt. *alimdu*, Yak. *ies biereççi* olarak geçer (Ayazlı, 2016, s. 45). Bu nedenle çalışmaya madde başı olarak eklenmiştir. Sa ve Mi kodlu parçalarda bu sözcükle karşılaşılır:

Män qalan-qa yadap birim alim tälim bolup alimči-larim m-a tälim bolup “kalan vergisini ödeyemediğim için borçlar da çoğaldı, alacaklılarım da çoğaldı” (Mi 19-3). *Biz-ning on-luqumuz yüz-lükümüz alimčimiz birim-čimiz aqamiz inimiz kim kim-mä bolup čam čarim qılmaşun-lar* “bizim onlarca yüzlerce alıcı satıcımız büyüğümüz küçüğümüz birbirlerine karşı sıkıntı çıkarmasınlar” (Sa26-13). *On-luqum yüz-lüküm alimčim birimcim kim kim m-ä bolup čam čarim qılsar-lar bu män sađmıš kişi-kä m'ing yıl tümän kün-kä tägi bädrüz ärklig bolşun* “onlarca yüzlerce alacaklım satıcım birbiriyle münakaşa edecek olursa, sattığım kişi sonsuza dek Bedrüz sahip olsun.” (Sa29-11).

İş'ayyuči: Servis görevlisi, hizmet görevlisi; özel isim (Yamada, 1993, s. 259b). Wilkens (2021, s. 313) *İşayguči* (< iş ayguči) maddesinde, bu sözcüğün kişi adının bir parçası olduğuna değinir. Ayazlı (2016) çalışmasında bu madde yoktur *ayguči* maddesiyle karşılaştırılır. *Ayguči* “söyleyen, nasihat veren, komutan” anlamıyla açıklanmıştır (2016, s. 63). *Ay-* fiilinden türeyen bu sözcük, Eski Türkçede daha çok hatip şeklinde “devlet görevlisi” anlamındadır (2016, s. 63). Clauson, *ayguči* sözcüğünün Orhon Türkçesi'nde “sözcü” anlamını karşıladığını belirtir (ED 271a). *Ayguči* sözcüğüne Tonyukuk'tan ulaşılır (SİD 58): *qayarı alp ermiş aygwçısı bilye ermiş* “kağanı alp ve danışmanı bilge imiş” (T 10). Şirin (2016, s. 358), “unvan-rütbelere” teması altında *ayguči* maddesine yer vermiştir ve bu sözcüğü “kağan sözcüsü, danışman” olarak açıklamıştır. Devlet görevlisi anlamında kabul edilebilecek bu sözcük, *SUK*'ta sadece bir parçada tanıklanır. Bu metindeki anlamı runik metinlere göre farklıdır; komutan-nasihat veren anlamından, devlet görevlisi anlamına doğru kayma gözlenir:

Män älik iş'ayyuči mında tuymış sarman töläk başlap oylan-larim birlä atamiz-ning bular-qa ülüş qılıp qodmıš yir-ingä suv-ingä bay-ingä bor-luq-ingä nägüsingä kimingä basa inč qya-nı oylum aning ädingä tvar-ingä näsingä kim-ingä bu bitig-täki birmış yastuq ... “Ben Elik adlı hizmet memuru, kan akrabam Sarman Tölek başta olmak üzere, oğullarım atamızın bunlara pay edip bıraktığı yerine suyuna bağına bahçesine ne ve kim olursa olsun oğlum İnç Kayayı tekrar almak için bu sözleşmede yazıldığı gibi yastuk vermiş...” (WP06-24).

Odači: Doktor (Yamada, 1993, s. 269b). Wilkens (2021, s. 507), *otači* sözcüğünü “tabip, hekim, doktor” anlamıyla açıklar ve Sanskritçe karşılığını verir: Skt. *vaidya*. Moğ.'ya da ödünçleme geçtiğine işaret eder: Moğ. *otači(n)*. Ayazlı (2016, s. 189) doktor, hekim anlamını verir. *Ot* “ot” sözcüğünü isimden fiil yapan +A eki ve fiilden isim yapan -çI ekiyle türemiş bir sözcüktür (ED 44a). *Ota-2* maddesi, “tıbbî bitkilerle tedavi etmek” olarak açıklanmıştır. Çağdaş lehçelerdeki karşılıkları şöyledir: YUyg. *doxtur*, Öz. *doxtir*, SUyg. *emçi*, Tuv. *oduçu*, Hak. *imči*, Yak. *vraç*, Alt. *odo-*. *YY*'de *kün pek otači ben* (E-61) “Ben hekim Küng Pek'im” (YAKRIB 172) örneğinde tespit edilir. Şirin (2016, s. 381), meslekler grubunda *otači* sözcüğüne kişi adı içerisinde yer verir: *k²ül²pk² otači*. *May*'de *otači* yoktur ama *ot* “ilaç, ot”; *otla-* “ilaç ver-, tedavi et-” sözcükleri gözlenir (1976: 440). *AY*'de *ot(1)* “ot”, *ota-* fiili ve bundan türeyen *otači* sözcükleri vardır: 593/10, 595/8, 597/8... *KB Dizin*'de *ota-* fiili tedavi etmek anlamında belirtilmiştir (1979, s. 347). *Ota-* fiilinden türeyen *otači* “hekim” sözcüğü, *KB*'de pek çok beyitte geçer: 1057, 1199... Köktürk harfli metinlere göre Eski Uygurca metinlerde bu sözcük daha yaygındır. *SUK* metninde ise sadece Mi33 parçasında bu sözcükle karşılaştırılır: *Män odači ta<y>şi kümüş-ni şiusay ta<y>şi-tin alip* “Ben hekim Tayşı, gümüşü Şiusay Tayşı'dan alıp” (Mi33-2). *Qoştar odači-qa ayitip...* “(Ben) Koştar, adlı hekime söyleyip (yazdım)” (Mi33-8). Metinde hekimin mesleğiyle ilgili bir cümleye değil, hekim unvanlı kişinin yaptığı alışveriş metnine rastlanmaktadır. *SUK*'ta *otači* olan kişilerin erkek olduğu bilgisinden hareketle, çalışmaya madde başı olarak dâhil edilmiştir.

Ortuq - Orduq: Ortak (Yamada, 1993, s. 269a). *Ortok* maddesine gönderme yapılmıştır (Wilkens, 2021, s. 516). Buna göre *ortok* “ortak, iş ortağı; ortaklık; ortak, müşterek, ortaklaşa, birlikte” (Wilkens, 2021, s. 515). *DLT*'de *ortuq* “ortak” maddesi yer alır. *Ortoqluq*, *ortuq bol-* söz ve söz gruplarında da bu sözcüğün geçtiği belirtilir (1985, s. 43). *KB*'de ortak anlamında *ortuq* sözcüğü sadece bir beyitte tespit edilir: *mungar mengzer emdi tapuğcı kişi / begi birle ortuq sakışlıq işi* (2997) (1991, s. 309) “İşte bunun gibi, hizmetkârın işi de beyi ile ortak hesaba bağlıdır” (2003, s. 221). Din dışı Eski Uygurca metinlerde sadece *SUK*'ta geçer (Ayazlı, 2016, s. 188). Clauson, *ortu* sözcüğünden türemiş olma ihtimali üzerinde durur (ED 205a). Sözcüğün sonundaki *+k* ekinin işlevinin belirsizliğine dikkati çeker. Lehçelerdeki karşılıkları şöyledir: YUyg. *ortak*, Öz. *ortak*, SUyg. *nöker*, Tuv. *niiti*, Hak. *arğıs*, Alt. *ortok*, Yak. *kittıgıs* (Ayazlı, 2016, s. 188). *SUK*'ta, bir kişiyle yapılmış ortaklık ve ortak bağ söz grubunda geçer. Doğrudan cinsiyet ifade etmeyen bu sözcüğün, metinde temsil ettiği kişilerin erkek olmasından dolayı çalışmada yer almış bir maddedir: *Ödäkçi bilä ortuq altı şey yir* “Ödekçi ile ortak olduğum altı şık ölçüsünde yer” (WP04-27). *Tay-tin yinyaq qum-luq vraxar-liq-... ning orduq çuy atırar* “Dağ tarafından Kumluk (adlı) Manastır.. ortak çalılığı ayırır” (Ex01-12).

Qalançı: Kalan adlı verginin memuru (Yamada, 1993, s. 272b). *2kalan* bir vergi çeşidi; arazi vergisi, gayrimenkul vergisi olarak geçer; *kalançı* ise kalan vergisini toplayan kişidir (Wilkens, 2021, s. 321). Din dışı Uygurca metinlerden sadece *SUK*'ta geçer (Ayazlı, 2016, s. 131). Hak. *halan*, Alt. *kalan* lehçelerdeki karşılıklarındandır. Bu isim, doğrudan bir cinsiyet bilgisi ifade etmez. Ancak metinde Turı, Kara Toyın ve Kaya adlı erkeklerin, *kalan* vergisini topladığı bilgisine ulaşılmaktadır. Bu sebeple dolaylı yolla, vergi memurunun erkek olduğu bilgisinden hareketle, çalışmada madde başı olarak gösterilmiştir. Mi20 metninde pamuklu kumaş almak için Turı adlı *kalançıyı* (vergi memuru) gönderip, önceden verilen Kara Toyın adlı *kalançının* çağırılması anlatılmıştır. Sa09-3 örneğinde de, on kişilik ortağın pamuklu kumaşa ihtiyacı olduğu ve bunun parasını elde etmek için vergileri toplamak üzere *kalançıyı* çağırdıkları anlaşılmaktadır:

İl bodun-qa ol öngdünin-tä yunqlaq-liq böz kargäk bolup inal qoç-tin yüz iki yrim bay-liq böz alıp biz-ni bilä qalan-çi turı-ni borluq-çi birip biz-ning burun birgüçi qr-a toyın atly qalan-çimiz-ni yandırurup altimiz “bu topluluğun pamuklu kumaşa ihtiyacı olup İnal Koç'tan iki buçuk katlı 100 pamuklu kumaş alıp bizi ve vergi memuru Turı'yı bağ görevlisi olarak verip bundan önce de verdiğimiz Kara Toyın adlı vergi memurumuzu çağırıp aldık” (Mi20-8, 10). *Biz tolu qy-a misir uluy inç qya misir başlap onluqlar-qa on öngdün-in-dä böz kargäk bolup /// qalançimiz (?) tög///p* “Biz Tolu Kaya, Mısır, Ulug, İnç Kaya, Mısır başta olmak üzere onlu ortaklara önceden pamuklu kumaş ihtiyaç olup Kaya¹⁰ adlı kalan vergisini toplayan memurumuz gidip...” (Sa09-3).

Taypoaşin: Garantör (Yamada, 1993, s. 288a). *Tai-pauşin* < Çin. *dai bao ren* “kefil” (Wilkens, 2021, s. 662). Ayazlı (2016, s. 227) çalışmasında *taypoaşin* maddesi için kefil açıklaması yapar. Çince *daibaoren* sözcüğünden Eski Uygurcaya ödünçleme olduğunu belirtir. Din dışı metinler arasında sadece *SUK*'ta yer alır (Ayazlı, 2016, s. 227). *SUK*'ta Bir parçada bu sözcük tanımlanır. Yamada'nın çalışmasındaki Almanca çeviride kişi adının bir parçası olarak geçer; İndekste ise “garanti veren, kefil” anlamı vardır. Metnin bağlamı, Tungsu Taypoaşin isim grubunu, “Kefil Tungsu” olarak çevirmeye uygundur. Çünkü sözleşmeyi yapan İnç Buka ve Arug, kendilerine bir şey olmaları durumunda, kendileriyle ortak borçlu yani kefil olan Tungsu ve onun yanı sıra erkek kardeş ile oğulun, sözleşmeyi tam olarak yerine getirmeleri gerektiğinden bahsetmektedir:

¹⁰ *Kalançı*'nın adı bilgisi, (Ayazlı, 2016, s. 525) künyeli kaynaktan edinilmiştir. Yamada metninde Kaya okunmamaktadır (Yamada, 1993, s. 20).

Biz inç buq-a aruy iştin taştin bar yoq bolsar-biz birlä alyuçi tungsu taypaoşin män inç buqa-ning inim äsän män aruy-ning oylum qar-a tuy-m-a ikägü bu bitig-täki čao-ni bitig yosunca nägü-kä m-ä tildamayin čamsiz köni birür-biz “Biz inç buka ve arug eğer biz kaçarsak alıcı, borçlu ve kefil olan, ben İnç Buka, küçük erkek kardeşim Esen, ben Arug, oğlum Kara Tugma ikimiz birlikte bu belgede adı geçen kâğıt paraları kanuna göre, hiçbir konuda mazeret göstermeden, ihtilafsız ve doğru bir şekilde veririz” (Mi17-12).

Tämirçi – Tmirçi: Demirci (Yamada, 1993, s. 289). Demirci (Wilkens, 2021, s. 693). Runik yazıtlarda *temir* sözcüğü bulunmakla birlikte bundan türeyen ve meslek adı olan *temirçi* sözcüğü tespit edilmez. Ayazlı (2016, s. 231), çağdaş lehçelerdeki karşılıklarını; YUyg. *tömürçi*, Öz. *temirçi*, SUyg. *temir*; Tuv. *demir*, Alt. *temir sogor us*, Yak. *timircit*. şeklinde gösterir. *SUK*'ta demircilikle uğraşan bir kölenin efendisinin izni olmaksızın köle bir kızla evliliklerinin anlatıldığı kısımda bu sözcük görülür: *Otuznung b(..)ltur atly tmirçi qarabaş toyin-čoq-nung ay siliy (?) atly äbçi qarabaş bözçi bu ikägü bägärlär-ingä ayitmatin är äbçi bolmışlar* “Otuz'un B()ltur adlı demirci kölesi ile Toyınçok'un Ay Sılıg(?) adlı kumaşçı kölesi beylerine sormadan karı koca olmuşlar” (Mi02-2).

Tungsu: Ortak borçlu (Yamada, 1993, s. 294b). Wilkens (2021, s. 758) *tunşü ~ tun-sü* maddesinde inceler. Çince *tong qu* sözcüğünden ödünçleme yoluyla Eski Uygurca'ya dâhil olmuştur (Ayazlı, 2016, s. 248). *tun-sü tai-pauşin* ikilemesi için “müşterek borçlu ve kefil” anlamını verir (Wilkens, 2021, s. 758). Çağdaş lehçelerde kullanıldığına dair bir iz yoktur. *SUK*'ta sadece bir örnekte geçen bu sözcük, *taypaoşin* ile birlikte söz dizimsel yapıda yer almıştır. Metinde *taypaoşin* sözcüğüyle birlikte erkek kişiyi karşıladıkları için dolaylı olarak erilik ifadesine ulaşılmıştır. Ayrıca bk. Mi17-12.

2.2. Unvan Adları

Bu grupta yer alan unvan adlarının erillik bildirip bildirmediğine ilişkin bilgiye metnin bağlamından ulaşılmaktadır. Bu nedenle bu kapsamdaki örnekler, doğrudan ulaşılan söz varlığının alt başlıklarından unvan adları içinde değil; dolaylı yolla ulaşılan erkek ile ilgili söz varlığı başlığı altında değerlendirilmiştir.

Açari: Özel isim; usta (Yamada, 1993, s. 237a). Skt. *ācārya* “üstat, usta, öğretme kabiliyeti olan” sözcüğünden Soğd.'ya ("c'ryc), Soğd.'dan da Eski Uygurca'ya ödünçlenmiştir (Elmalı, 2017, s. 205). Wilkens (2021, s. 4), erkek adı olduğunu belirtir. Ayrıca *²aqçi* maddesine (2021: 17) yönlendirir ve buna göre kişi adının bir parçası olarak değerlendirir. Runik metinlerde (SİD, UY, YY, KY, AY) bu sözcük tespit edilmez. *Abhidharmakośabhāṣya-tkā Tattvārthā-nāma*'da bir yerde bu sözcük geçmektedir (648-650 str): *[açari] ayagka tegimlig saŋ[ga badré baḥşı] sözler ... bürtmek* (Elmalı, 2017, s. 135) “Ācārya saygıdeğer üstat samghabhadra anlatmaktadır” (Elmalı, 2017, s. 164). *May*'de *açari* madde başında < Skr. *acarya* “üstat, hoca” açıklamasına yer verilir: *prtnayarakşt açari tohri tilintin türk tilinçe aqtarmış maytrisimit nom bitigde* (34-16) “Üstat (Açari) Prajnāraksita'nın Tohar dilinden Türk diline çevirdiği Maytrisimit din kitabında” (1976, s. 214). *Açarılar öngre yoriyur biz* (73-10) “Hoca ve üstat olan bizler önde gidiyoruz” (1976, s. 245). Açari sözcüğü *May*'de kişi açari söz grubuyla da pek çok parçada tanıklanır (1976, s. 343b). Bunlardan birkaçı şu şekildedir: *Vaybaş şastarlaraj arsayın içmiş aryaçntri bodisvt kşi açari entkek tilintin tohri tilinçe yartamış* (19-49) “Vaibhāṣika şāstralarını iksir gibi içmiş olan üstat (kişi açari)'nın Hint dilinden Türkçeye çevirdiği (Maytrisimit din kitabı)” (1976, s. 204). *Vaybajaki aryaçntri bodisvt kşi açari enetkek tilintin tohri tilinçe yaratmış* (34-14) “Vaibhāṣika (tarikatından) üstat (kşi açari) bodhisattva Āryacandra'nın Hint dilinden Türkçeye çevirdiği (Maytrisimit din kitabı) (1976, s. 214). (38, 53), (38, 52), (63,42), (69, 44), (87, 17), (87,19), (95, 19) örneklerinde de *kşi açari* söz grubu vardır ve tüm örneklerde usta kişinin Maytrisimit'i Tohar ya da

Sanskritçeden Türk diline değiştirerek çevirdiği anlatılmıştır. AY X. Kitap'ta *kamag nomlarig [kalışız] ötgürmiş bodisatav gitso samtsa atl(ı)g açari änätkäk tilintin tavgaç tilingä ävfirmiş* (1582) "bütün öğretileri eksiksiz kavrayan Bohisattva Yijing Xuanzag adlı hoca Hint (Soğdça 'yntk'k) dilinden Çinceye çevirmiş" (Gulcalı, 2021, s. 282). *Alku şastırlarıg nomlarig kalışız ötgürmiş bodis(a)t(a)v kitsu samtsa atl(ı)g açari änätkäk tilintin tavgaç tilingä ävrilmış* (3494) "bütün şastraları, tefsirleri, öğretileri eksiksiz öğretmiş Bodhisattva kitsu samtsa adlı üstat Hint dilinden Çin diline çevirmiştir (Tokyürek, 2018, s. 606). Eski Uygurca metinlerde, *açari* sözcüğünün özellikle sudur, tefsir ve din kitaplarını Hintçe ya da Toharcadan Uygur diline çeviren kişileri temsil ettiği gözlenir. *SUK*'ta bu sözcük "usta" anlamıyla kullanıldığı gibi, özel isim de bildirmiştir. Dinî Uygurca metinlerde, din konulu yazma, sutra çeviren kişiler için *Açari* kullanılmışken; din dışı konuları ihtiva eden *SUK*'ta böyle bir duruma hizmet etmez; satış, değiş-tokuş, vasiyetname gibi konuların aktarıldığı sözleşme metinlerinde bir kişinin özel ismi içerisinde *açari* sözcüğüne tanık olunur.

Kira - kiralama metinleri olan RH kodlu sivil belgelerde, *Açari* özel isim olarak metinde yer almıştır. *Vrxardaqi açari bağ...* "Manastırdaki *Açari* Bey..." (RH01-3). Wilkens (2021, s. 4), *Açari* Bağ için kişi adı veya unvan açıklaması yapar. Buna göre hoca efendi anlamına gelir. Ödünç almayı konu alan Lo metninde de *Açari* ismine bir defa rastlanmıştır. *Açari-ning bärk toyan-taqi bir ängiz yirin anuq-qa tuğtum* "*Açari*'nin Berk Togan'daki bir anız miktarı yerini faizde tuttum" (RH09-2). *Açari bağ-tä ming quanpu altim* "*Açari* Bey'den bin quanpu (para) aldım" (Lo2-2). Bu kısımda, borç *Açari* Bey'den temin edilmiştir. Takas, değişim-değiştirme konularındaki Ex metinlerinde de *Açari* ile karşılaşılır. Örneklerde bu isim unvan bildirmiştir: *Yitmiş Qaya-a Açari* (Yitmiş Kaya Usta) (Ex01-2, 8, 13, 14, 20, 23, 16). Vasiyetnâme bilgisi içeren WP kodlu *Uygur Sivil Belgeleri*'nde de *Açari*, erkekler için kullanılan bir özel ad hüviyetindedir:

Sävinç buqa yoq ärsär /// biz bilirbiz timiş yolınta inilärim uur qya küväs yulay birlä basaçuq tutung satmiday açari yavlaq öz açari qan toyin tutung qodana anant tutun tükäl-ä 'äsän buqa silastı atlg bağ başlap uyur uruy qadaş ükzintä sözläşip atamiz-ning ülüş bitig-indäki-çä, nägü-sin kim-in tapşura birip... "Sevinç buqa yok ise, biz (ne yapacağımızı) biliriz diyerek yolda (karşılaştığı) küçük erkek kardeşleri Uur Kuya ve Küvez ile Uygur kökenli aile üyelerinden Basaçuk Tutung, Satmiday *Açari* ve ben kendim *Açari*, Han Toyın Tutung, Qodana Anant Tutung, Tükele Esen Buka, Şılastı babamızın iradesine göre insanları ve eşyaları aralarında tartışıp, teslim etti." (WP 06-8,9). *Açari* isminin hizmetçi anlamıyla kullanımına da tanık olunur. Uur Kaya başta olmak üzere erkek kardeşlerime iki at, iki sığır ve bunun gibi malzemeler ile otuz yaştan aşağı yirmi yaştan yukarı orta yaşta bir erkek, bir kadın ve Yürüng Toyın adlı hizmetçiyi (*Açari*'yi) vermenin anlatıldığı bölümde, *Açari* sözcüğünün farklı anlamı görülür: *Bir yürüng toyin atly açari oylın 'älig(?) -tä birip otuz yaş-tin altin ygrmi yaştin üstün orđun är äbçi iki grabaş iki at iki ud birlä munča tvarni uur qay-a başlap ini-lärim-kä birip...* (WP06-16).

Apam: Onursal unvan (Yamada, 1993, s. 240b). Wilkens (2021, s. 55), ²*apam* maddesini, kişi adının bir parçası olarak değerlendirir. Ayazlı (2016, s. 53) ise çalışmasında yer verdiği *apam II* maddesine "şeref unvanı, lakap" anlamı verir. *Apa* "ata, cet" sözcüğünün iyelik eki almış hâlidir. Bu şekliyle unvan olarak kullanılmıştır. Orhon Türkçesinde *apa* sözcüğünün "büyük" anlamında unvan için kullanılması bu fikri desteklemektedir. Çağdaş lehçelerde kullanımı yoktur (Ayazlı, 2016, s. 53). *AY*'de *apam* sözcüğü tanıklanırken, bütün hepsi de Şirin'in işaret ettiği *Apam I* maddesindeki gibi *birök* ile birlikte söz dizimsel yapıda yer alır. Dolayısıyla "eğer, iken, olduğu zaman" anlamındadır (2016, s. 53). *SUK* parçasında görülen erkekler için unvan bildiren *apam*

sözcüğünden farklıdır. *KB*'de Âdem; insan anlamıyla *apa* sözcüğü tespit edilirken; *apam* sözcüğüne rastlanmaz (1979, s. 21). *DLT*'de de *apa* sözcüğü ile karşılaşmamıştır. Eski Türkçede *apa* ve *apam* sözcüklerinin durumu kısaca bu şekilde özetlenebilir. Aşağıdaki üç örnekteki *apam* sözcükleri için Yamada (1993, s. 240b), onursal unvan bilgisi verir. Tonyukuk Yazıtı'ndan farklı olarak unvanın isimden sonra konulduğu dikkat çeker: *Qočotaqi qoçing apam birläki küdägüm tapmiş-qa ülüş-tä tægmiş qir-a suvdun yir-lär-im-ni...* "Koçodaki Koçing Apam ile damadım Tapmış'a mirastan ulaşmış bozkır sulu yerlerimden..." (Sa12-2). *Tärbış apam {...}* "Terbiş Apam" (Mi17-2). *Bu nişan män taşiq-ning ol män baçaq turmiş taşiq apam-qa ayidip bitidim* "Ben, Baçak Turmuş, Taşık Apamın diktesine göre yazdım" (Mi19-23). Metinde erkekler için kullanılan bir unvandır.

Ataş: Dost, dostum (Yamada, 1993, s. 237b). *ıadaş* maddesi; arkadaş, eş, dost (Wilkens, 2021, s. 8). Clauson *adaş/addaş* madde başında değerlendirir (ED 72a). Yoldaş, arkadaş anlamını verir. Ayrıca Clauson, TT VIII'de *eş adaş bolmak* (B4), *eş adaş* (U IV 44) örneklerini gösterir. *AYa.* ve *YY*'de *adaş* sözcüğü görülür: *(a)ntl(i)g (a)d(a)ş(i)m-a (a)ntsızda (ä)dgü (ä)ş(i)-ä (a)dr(i)ld(i)m-a* (Yen. 11-9) (Şirin, 2016, s. 347). *Elig adaşım adırıp öz evime / eviğe tezitdi* (Mendur-Sokkon I/2-1) "Elli kişilik yoldaş gücümü (benden) ayırdı ve beni evime / evine kaçmaya mecbur etti" (YAKRIB 294-295). Şirin, bu sözcüğü "birey, grup, arkadaşlık, komşuluk" başlığı altında değerlendirmiştir (2016, s. 347). Ayazlı, lehçelerde bu sözcüğün yaşadığını gösterir (2016, s. 37): *YUyg. adaş, Öz. ädäs, Yak. ataş, Alt. adaş, Hak. isimdaş, Tuv. adaş. At* sözcüğü kişi adından çok bir topluluk adını ifade etmekte, dolayısıyla *addaş* ile belli bir topluluğa ait olanlar kastedilmektedir (ED 72a). *YAKRIB*'da (303) yine *adaş* ile ilgili şu cümleyle karşılaşılır: *k(a)y(u) (e)r (a)d(a)ş* (Mendur-Sokkon IX) "hangi insan yoldaştır". *DLT*'de *adaş* sözcüğü görülmezken; *KB*'de ise çok yerde bu sözcük "dost, arkadaş" anlamıyla yer almıştır (1979, s. 5). *Adaş bol-*, *adaş tut-* birleşik fiil içinde; *adaşlı kadaşlı* ikilemesi içinde de gözlenir. *SUK*'ta da *ataş bol-* birleşik fiili içinde bu sözcük tanıklanır: *biz üçgün ataş boltumuz* "biz üçümüz dost olduk" (Mi09-3). Doğrudan bir cinsiyet bildirmeyen bu sözcük, ele alınan örneklerde erkeklerin birbiriyle arkadaş olması için kullanılmıştır. Sadece Mi kodlu parçada bir örnekte görülen bu sözcük, Uygurca metinlerde yaygın değildir.

Äkäm: Onursal unvan (Yamada, 1993, s. 243b). Wilkens (2021, s. 102) *ıäkäm* maddesiyle ilgili unvan bilgisi verir. Ayazlı (2016, s. 106), çalışmasında unvan olarak açıklar. Unvan bildiren *apam* sözcüğüyle yapısal benzerliği dikkati çeker. Aynı şekilde oluşmuş olma ihtimalini belirten Ayazlı, *äkä* "büyük kız kardeş" sözcüğüne iyelik ekinin gelmesiyle türeyip, sonrasında kalıplaşmaya uğrayarak unvan bildirdiğine değinmiştir (2016, s. 106). Türk lehçelerinde örneklerine yer vermez. Gabain'in çalışmasında *äkä* "abla, hala" maddesi mevcuttur (2007, s. 264), ancak *äkäm* sözcüğü bulunamamıştır. Şirin, unvan niteleyici olarak *eke* maddesini belirtir (2016: 350): *ög(ü)m k(a)tun ul(a)yu öglä)r(i)m (ä)k(ä)l(ä)r(i)m k(ä)liñünüm kunç(u)yl(a)r(i)m bunça y(ä)mä tir(i)gi küñ bolt(a)çı (ä)rti* (KT K9). Runik metinler incelendiğinde sadece KT K9'daki *eke* sözcüğüyle karşılaşılır. Runik metinlerde *äkäm* sözcüğü tespit edilmez. *AY*'de "abla" anlamıyla *eke* sözcüğü görülür: *erklig hannıñ ekesi* (736) "Yama'nın (Erklig'in) ablası olan siz" (Çetin, 2020a, s. 225). *May.*'de çok yerde *eke* sözcüğü "abla" anlamıyla tanıklanır (1976, s. 382); ancak *ekem* sözcüğüyle karşılaşılmaz. *DLT*'de *äkä* maddesinde büyük kız kardeş anlamı verilmekle birlikte Oğuzcada *äzä* olarak yaşadığı da belirtilmiştir (1985, s. 21). Bu maddede *äkäç*, *äkälä-* maddelerine de gönderme yapılmış ancak bu sözcükten türediği kabul edilen *äkäm* sözcüğüyle ilgili bir madde bulunmamıştır. *KB*'de *eke* ve *ekem* sözcükleri yoktur. *Män Turbut Turmiş tigin äkäm-kä inçgä ayidip bitidim* "Ben Turbut, Bay Turmuş Tigin'den iyice dinleyip yazdım." (Sa12-27). *SUK* metninde ise tek örnekte geçen bu unvan, erkek için kullanılmıştır.

Baxşı: Usta; özel isim (Yamada, 1993, s. 245). Wilkens (2021, s. 138) *1bahşı ~ pahşı ~ pahşı* maddesinde inceler; < Çin. *bo shi*'den sözcüğü getirir ve "öğretmen, üstat, usta, muallim" açıklaması yapar. Clauson, Çince'den *po-shih* sözcüğünden ödünçleme yoluyla Eski Uygurcaya geçtiğine değinir ve *bağşı* maddesinde inceler (ED 321a). Budist metinlerde "din öğretmenini" karşılar. Taşa ve kâğıda yazılı runik metinlerde bu sözcük yoktur. Dolayısıyla Türkçenin Eski Uygurca kolunda dilin kullanım sahasına giren bir sözcüktür. *May.*'de *bakşı* "üstat, hoca" madde başında *bakşı tut-* (38, 42), *bilge bakşı* (38,7), *tengri bakşı* (9, 23) gibi söz grupları tespit edilmiştir: ***bakşı*** *boltaçılar açarılar açarılar öngre yoriyur* "hoca ve üstat olan bizler önde gidiyoruz" (73,9), *ayağka tegimlig maytrı bodisvtağ bakşı tutar* "hürmete lâyük Maytrı bodhisattva'yı üstat kabul eder" (38-42). Bu eserde, kelimenin etimolojisine dair *bakşı* < Çin. *po-shı* <+ *pâk* + *si* açıklaması yer alır (1976, s. 358). *AY VII.* kitapta da etimolojisi üzerine Çince *bo shi* (*bóshì*) sözcüğünden ödünçleme bir sözcük olduğuna işaret edilir (Çetin, 2020a, s. 265b). Tanıklanan bir örneği şöyledir: *körser m(e)n titsıarig bahşısı éyin boşgunmışıg bérgey m(e)n kızlençü törüg* "hocalarının (varlığı) nedeniyle öğrenmiş olan öğrencileri görsem (onlara) öğrenmeleri için gizli kuralları vereceğim" (653). Tokyürek, *bahşı* sözcüğü için "öğretmen" açıklamasında bulunur (2018, s. 794b): *yänä nom yörügün nomlağuluk nomug bahşılı tetseli tayakıña (ärtükt)äg ukğalı bilgäli uyurlar üçün anın k(ä)ntün y(a)rılıkamış bölök yok* "Yine (burada) öğreti yorumunu açıklayacak öğretiyi öğretmen ve üstat dayanağına göre anlayabilmek (ve) bilebilmek için kendi açıkladığı bölüm (de) yok (tur)" (1841). Eski Uygurca din dışı metinlerden sadece *SUK*'ta *bahşı* sözcüğü vardır (Ayazlı, 2016, s. 67). "Usta, hoca" anlamındaki sözcüğün çağdaş lehçelerdeki durumu şu şekildedir: *YUyg. bahşı* "ozan, aşık", *Öz. bahşı*, *Tuv. başkı*, *Alt. üredüçi*, *Yak. satallaah*, *SUYg. pakşı* (Ayazlı, 2016, s. 67). *SUK*'ta çeşitli türdeki metinler arasında *baxşı* "bakşı / bahşı" sözcüğü tespit edilmektedir. *Bakşı* sözcüğü hem özel ad hem de usta anlamıyla metinde yer almıştır. Sözleşmelerin sonunda yer alan ve tanık olarak gösterilen kişiler arasında *bakşı* sözcüğü özel ismin bir parçasıdır: *tanuq qara baxşı* (Ex02-12), *tanuq qaya baxşı* (RH07-9), *tanuq qara baxşı* (Lo14-12). Sa09 metnindeki *bakşı* örneklerinde "Usta" olarak unvanlandırılan kişinin belli bir yerin sahibi olduğu ve satış sözleşmesine katıldığı anlaşılır: *Quus tāmūr baxşı* "usta kuus temür" (Sa09-15, 20), *quus baxşı-ning oq yir taydın ymä ögän adırar* "usta kuus'a ait olan dağ tarafındaki yeri nehir ayırır" (Sa09-14), *sodu ögän-täki bir ängiz yir-n quus tmür baxşı-tin uşun qarî bilä oğuz tas böz iligdä alıp toşuru tomlidu sağtimiz* "Sodu kanalında bir anız miktarı yeri Usta Kuur Temür'den alıp karı ölçüsü ve otuz pamuklu kumaş karşılığında doğrudan sattık." (Sa09-8).

Bu tamya biz ikigü-ning ol män titso ymä baxşim-qa köni tapınmadın kiđäyin tisär-män bu bitig-täki qin-qa tägir-män "Bu mühür biz ikimize aittir. Ben Titso, eğer ustama tam olarak hizmet etmeden gideyim dersem, bu antlaşmada belirtilen cezaya uğrayayım." (Ad01-18). Ad-01 numaralı parçada, evlatlık olarak verilen Titso'nun, evlatlık olarak gittiği Titso adlı ustasına hizmet edeceğine dair sözü dikkat çeker. *Män iş qar-a torçi baxşı-qa inçgä ayıdıp bitidim* "Ben İş Kara, Torçı Usta'ya iyice söyleyip yazdırdım." (Ad03-33). Ad03 metninde sözleşmeyi yazan kişilerden birinin unvanı olarak *bakşı* sözcüğü görülür. *Budaşiri baxşı-qa tapşurup birtimiz* "Usta Budaşiri'ye teslim ettik (Mi20-16). Mi kodlu bu örnekte ise önceki satırlarda belirtilen (Mi20-12, 13, 14) vergilerin Usta Budaşiri'yi teslim edilmesinden bahsedilmektedir. Usta olarak anılan kişilerin, Eski Uygur Toplum hayatında etkin rol üstlendiği, güven duyulan, sözleşme metnini yazan ve kendisine hizmet edilen kişi konumunda olduğuna metinler aracılığıyla ulaşılmaktadır. Serbest bırakma konusunu içeren Em01 parçasında da *bakşı* adlı kişilerin, buldukları ortam içerisinde saygıdeğer kişiler olduğuna gönderme yapılmış ve *ulug* "büyük" sıfatıyla birlikte metinde yer almıştır: *Anta basa baxşim uluy-um käv baxşı-qa mäning öz bodum-qa kişim-kä... buyan-i tägzün tip* "ondan sonra ustam büyüğüm Kav Bakşı'ya, benim kendime, eşime... sevabı ulaştın diye" (Em01-4). Yamada'nın çevirisine göre, Sa09, Ad03 ve Mi20 parçaları dışında *baxşı*

sözcükleri, özel bir isimdir. Bu örneklerde ayrıca Bakşı isimli kişilerle yapılan ticari faaliyetlere tanık olunur. Bu isimli kişilerden buğday, susam, şarap gibi malzemelerin alındığı gözlenmiştir: *onluq-lar-qa triy kargäk bolup qayimdu baxşı-tin bir {...} aldımiz* “Onlu ortaklara buğday gerekli olup Kayımdu Bakşı’dan bir {...} aldık” (Lo22-7), *qayımtu baxşı-tin bir küri künçit aldım* “Kayımdu Bakşı’dan bir küri ölçüsünde susam aldım” (Lo26-7), *manga ming tmür-kä tüş-kä bor kargäk bolup turi baxşı-tin yarım qap bor altım* “Bana Bin Temür’e faiziyle şarap gerekli olup Turı Bahşı’dan yarım kap şarap aldım” (Lo30-3).

Daruya: Moğ. daruyá’dan geçen sözcük “kaymakam, vali” olarak açıklanmıştır (Yamada, 1993, s. 256a). *taruya* ve *taru* şeklinde transkripsiyonları mevcuttur. Wilkens (2021, s. 680) “vali, denetçi” anlamını verdiği *taruga* maddesinde bu sözcüğü ele alır ve Moğ.’dan geçtiğine değinir. Bu sözcüğün çağdaş lehçeler arasında, benzer ses bilgisel yapıda kullanımına Tuv.’da rastlanmaktadır: *darga* “başkan, idareci” (Ayazlı, 2016, s. 102-103). Türkçenin kullanım sahasına Eski Uygurca dönemde girmiştir.

Mi03’te tartışma çıkarıp da sözleşmeyi bozma durumunda Moğol İmparatoruna, ardından bin kişiden sorumlu binbaşuya ve sonrasında Lükçüng bölgesinin valisi konumundaki kişiye yapılacak ödeme cezalarının anlatıldığı kısımda *tarıy* sözcüğü ile karşılaşılır. Büyük hükümdar için yapılacak ödeme için *ötün-* “arz et-” fiiliyle aktarılırken, sonrasında gelen görevliler için *bir-* “ver-” fiili tercih edilmiştir: *Uluş suü-kä iki yastuq ötünüp ming bägi-kä bir yastuq lükçü<n>g tarıy-ınga yarım yastuq birip ayır qın tgr-män* (Mi03-16). Benzer yapıda bir kullanım da evlatlık vermeyi konu alan Ad parçasında görülür: ... *üntürür-män tisär-lär... ögödäy Suü-singä iki yurüng ađan ötünüp ambi baliq tarıy-larına ädärkä yaraşu at birip çintso ayay-qa tögimlig-kä bir-kä iki birip ayır qın-qa tögir-biz* “Eğer sözümüzde durmazsak Ögödey’e iki beyaz deve arz edip, Ambı şehri valisine yaraşır bir at verip, Çintso’ya da bire karşılık iki vermeyi kabul ediyoruz” (Ad01-14). İki örnekte de vali olarak görevli kişilerin isimleri hakkında bilgi yoktur, ancak bu kişilerin erkek olduğu bilgisi yüksektir. Bilinen algının dışında görevli kişilerin kadın olduğuna dair özel bir bilgilendirme yapılmamıştır.

İduqut: Uygur hakanlarının unvanı, Aziz (din görevlisi) (Yamada, 1993, s. 256b). Wilkens (2021, s. 287) *ıdok kut* maddesinde değerlendirir ve “Kutsal Hükümdar” (Batı Uygur hükümdarı için rütbe) anlamını verir. *ED*’de (46a) “Tanrının gönderdiği, kutsal” anlamında geçer. Ayazlı (2016, s. 120), *ıdokkut* maddesinde “kutsal hükümdar” olarak açıklar. Şirin (2016, s. 364), “unvanlar, rütbeler” başlığında *ıdukkut* maddesini belirtmiştir. Runik metinlerde, sadece BK D25’te tanıklanır ve burada Türk Kağanlığına bağlı bazı Türk boylarının (Basmil gibi) liderlerinin unvanı anlamındadır: *y(e)girmi y(a)ş(ı)ma b(a)sm(ı)l ıduk(ku)t og(u)ş(u)m bod(u)n (ä)rti*. Dolayısıyla yazıtta geçen anlamı ile *SUK*’ta geçen *ıdukkut* unvan bakımından ortak olmakla birlikte, unvanın niteliği farklıdır. *AY*’de ise *ıdok* sözcüğü tespit edilmiştir ama *könül* ve *nomluğ* sözcükleriyle birlikte yer almıştır (Gulcalı, 2021, s. 469). *DLT*’de *ıduk* maddesi vardır ancak *ıdukkut*la karşılaşılmaz (1985, s. 32a). *KB*’de ise *ıduk kut* söz grubu tespit edilir ancak lider unvanı değil, “mukaddes” anlamındadır (1991, s. 49). *SUK*’ta, sözleşmeyi bozan kişilerin ceza olarak belirli ödemelerinin anlatıldığı kısımda erillik ifade eden bu sözcükle karşılaşılır:

Bu bitig-täki söz-tin öngi bolsar-biz ulug suu-qa bir altun yastuq aqa ini tığd-lär birär kümüş yastuq ıduq-qut-qa bir yastuq şazin ayyučı-qa bir at qışyud ödünüp sözläri yorımazun “Bu sözleşmedeki sözden başka bir şey söylersek (sorun çıkarırsak) büyük hükümdara bir altun yastuk, büyük ve küçük prenslere birer gümüş yastuk, İdikut’a bir yastuk, Budist öğreticisine bir at ceza olarak arz edilmelidir, sözleri geçerli olmasın” (Em 01-15). *Apam çam çarım qılsar-lar uluş suü-kä biş altun yastuq aqa ini tıgıtlär-kä birär altun yastuq qışyut ötünüp ıduq-qut-qa bir altun yastuq kögürüp qoço baliq ayyučı-qa bir kümüş yastuq birip ayır qıyn-qa*

tägün-lär "...eğer tartışma çıkarırlarsa, büyük hükümdara beş altın yastuk, büyük ve küçük prenslere birer altın yastuk cezası arz edip idukuta bir altın yastuk sunup koço şehrinin valisine bir gümüş verip ağır cezaya uğrasınlar" (Mi01-18).

2.3. Dinî Terminolojik Adlar

Bu madde altında, Budizm inanç sistemiyle bağlantılı olan ve metnin bağlamından erillik ifade ettiği sonucuna ulaşılan erkekle ilgili söz varlığı paylaşılmıştır.

Sangisdvri - Sngisdvri: Cemaat ihtiyarı (Yamada, 1993, s. 279b). < Skt. *saṅgha-sthavira* sözcüğünden alıntısıdır. Wilkens (2021), sözlüğünde bu sözcük bulunmamıştır. Ayazlı (2016, s. 201) *saṅisd(a)v(i)re* maddesinde incelemiş ve "topluluğun en yaşlısı, önde geleni" anlamını vermiştir. Buda, kendi fikirlerinin gerçekleşmesi, kurtuluşa götüren en iyi yolun takip edilmesi için bir cemaat/*saṅgha* kurmuş ve ömrünün sonuna kadar yaptığı konuşmalarla bu cemaatin kural ve talimatlarını ortaya koymuştur (Arslan, 2014, s. 151). *Saṅgha*, Budist din adamları topluluğudur. Topluluğa kabulün şartı *Budda, dharma* ve *saṅghaya* imandır (Keown, 2003, s. 247). *Sangisdvri* de bu topluluğun en yetkili, en ihtiyar kişisidir. Bu kişinin erkek ya da kadın olduğuna dair *SUK* metninde bir isimle karşılaşılmaz. Ancak Hint sosyo-kültürel hayatında kadının Budizm'deki yeri incelendiğinde, bu ihtiyar kişinin kadın olamayacağı açıktır. Nitekim Buda'nın şu sözleri kadının ilk dönem Budizm'indeki yerini göstermesi açısından önemlidir: "*Dharma yasası gereği kadınların evlerinden çıkmaları uygun değildir. Kadınlar için keşişelik vs. hiçbir dini görev yoktur. Niçin? Şayet kadınlar evlerini terk ederlerse Dharma uzun süre varlığını sürdüremez.*" (Paul, 1985, s. 78; Arslan, 2014, s. 1532). Dolayısıyla bu çalışmada, cemaatin ihtiyar kişisi erkek olarak kabul edilmiştir. *SUK*'ta geçen örneği şöyledir: *Vrxar sanliṅ şāli sngisdvri bolup* "Manastıra ait keşiş ya da Budist cemaatin ihtiyarı (en yetkilisi) her kim olursa olsun..." (Ex03-6).

Sonuç

Din dışı Eski Uygurca metin kategorisinde olan *SUK* parçalarında Eski Uygurlarda ticarî hayatın aktif olduğu görülür. Bu metinlerde pamuklu kumaş, şarap, buğday, darı, susam gibi malzemelerin alışverişi yanı sıra evlatlık verme usulleri de gözlenir. Örneğin bir babanın hangi şartlarda evlatlık oğul verdiği ve bu oğlun il töresine uymadığı takdirde nelerle karşılaşacağına değinilir. Sözleşme metinlerinde dikkat çeken bir unsur, sözleşmeyi yapan kişinin kan akrabaları ve tanıdıklarının sözleşmeyi bozmaya kalkışmalarıdır. Bu durumların ifade edildiği kısımlarda *ogul* "erkek çocuk", *ini* "küçük erkek kardeş", *içi* "büyük erkek kardeş", *tagay* "dayı" gibi, sözleşmeyi yapan kişinin kan akrabalarından bahsedilir. Bu kişilerin yaptıklarının kendilerine zarar getireceği özellikle vurgulanır ve hatta *qorlug bolzun* "zarara uğrasın", *savları ayıtmasın* "sözleri geçersiz olsun" gibi ifadelerle beddua edilir. Bir kişinin borcunu ödemediği durumda borcun nasıl ödeneceği bilgisine dahi ulaşılır. Lo metninde, *ini* "küçük erkek kardeş" ya da *ogul* "evin oğlu" borcu tamamıyla öder.

Metinlerde "büyük erkek kardeş" anlamına gelen *içi* sözcüğüyle anlamdaş olan *aka* sözcüğüyle karşılaşılr. *İni içi* sözcükleri ikilemeli yapı olarak sıkça tanıklanırken, dizilimleri kurallı değil değişkendir. Diğer metinlerden alınan örneklerde ise yine benzer şekilde *aqa* ve *ini* sözcükleri ikilemeli yapı kurmuş, ancak diğer veri tabanlarına ait örneklerin hepsinde söz dizilimi *aqa ini* şeklindedir ve kurallıdır.

SUK metinleri bir bütün olarak incelendiğinde, her sözleşmenin sonunda tanıklar (*tanuq* ve *paoşin*) bildirilmiştir. Yapılan anlaşmalar belirli hukuk kuralları çerçevesinde gerçekleşmiş ve bu tanık kişilerin adlarına dikkat edildiğinde hepsinin erkek olduğu gözlenmiştir. Dolayısıyla Uygur toplum hayatında, farklı konuları içeren tüm ticarî

sözleşme metinlerinde erkeklerin ön planda olduğu; alışverişi ve sözleşmeyi belirli tanıklar huzurunda gerçekleştirdiği sonucuna varılmıştır. Metinden tespit edilen kişilere ait özel isimlerin neredeyse tamamının erkek ismi olması da bu fikri desteklemektedir. *SUK İndeks'in*, sadece A maddesinde dahi çok sayıda erkek kişiye ait özel isimler tespit edilmiştir:

Abiç (Lo02-4, Lo02-1), Abiçüq (Sa03-22), Abiri (Mi05-10), Abiş (Mi20-5), Açıbuqa (Sa 23-7, 16, Sa23-10, 18, Sa23-2), Ada (Lo22-3), Adana (Mi23-7), Adaq (Mi 26-3,9), Adar (Sa26-22), Adiy (Sa01-1, 6, 11, 17 / Lo05-6), Ayaç (Sa09-21, Sa09-27), Al (Sa17-13), Alp (Sa29-23/ Mi08-1,2), Alpiş: (Sa27-9, 13, 20/ Sa27-7/Sa27-3), Alpyägän (Lo02-8), Altmış (WP01-6), Altmışaq (RH03-3), An (Sa19-7, 8, 12, 14, 15), Anant (WP06-9), Ançuq (Ad02-2), Antso: (Ad02-3, 10), Apa (Mi31-6 / Mi24-3, 4/ RH03-4), Aqbira (Pl02-9/Sa19-5), Ara: Özel isim (Mi20-17, 23/ Mi21-1, 7, 8), Aram (RH03-1), Arasi (Sa13-26), Ariy: (Lo16-8), Arqayur (Lo10-8), Arslan (Lo02-7/Lo05-5), Art (Mi32-14), Arti (Lo10-11 / Mi01-3), Artmiş (Lo03-5 / Lo03-2), Aruy (Ad03-31 / Mi17-2, 11, 24/ Mi17-13, 18, 22), Asiy: (Sa18-23/ Sa26-20 / Mi14-8), Asil (Sa20- 2, 10), Atay (Sa24-1, 4, 7, 12), Ay (Mi02-3), Ädgü (Sa03-8/Sa03-11, 23), Älci (Mi31-20), Älik (Sa22-13/WP06-24)...

SUK metinlerinden tespit edilen erkeklerle ilgili söz varlığını şu şekilde sınıflandırmak mümkündür:

1. Doğrudan ulaşılan erkek ile ilgili söz varlığı;
 - 1.1. Akrabalık adları; *apa* “büyükbaba”, *aqa* “ağabey”, *aça* “baba, kayınbaba”, ini “küçük erkek kardeş”, içi “büyük erkek kardeş”, *oçul* “erkek çocuk”, *oçulluq* “evlatlık oğul”, *oçlan* “erkek çocuklar”, *tayay* “dayı”, *küdägü* “damat - güveyi”.
 - 1.2. Unvan adları; *är* “erkek”, *tigin* “prens”, *tigit* “prensler”, *bäg* “bey”, *bägär* “bey”, *bägät* “beyler sınıfından olan”, *sangun* “general”, *kan* “kağan”, *süü-suu* “Ulu Majeste - Moğol Hükümdarı”, *qul* “erkek köle”. Söz gruplarında; *är qarabaş* “erkek köle”, *ming bägi* “binbaşı”, *yüz bägi* “yüzbaşı”, *är oçlan* “oğlan köle”, *är bäg* “köle veya bey, herhangi bir erkek, erkek kimse”, *bäg işi* “devlet görevlisi”. Bu söz grupları, ana metin içinde ilgili madde başlarından ayrı açıklanmamıştır. Metnin bütünlüğü açısından madde başının altında gösterilmiştir.
 - 1.3. Dinî terminolojik adlar: *şali* “keşiş”, *şalivanti* “keşiş”, *qam* “şaman”.
2. Metnin bağlamından ulaşılan erkek ile ilgili söz varlığı;
 - 2.1. Meslek adları; *alimçi* “alıcı”, *alyučı* “alacaklı”, *tämirçi* “demirci”, *qalançi* “kalan vergisini toplayan kişi”, *ortuq* “ortaklar”, *tungsu* “kefil”, *taypaoşin* “kefil”, *oçacı* “hekim”, *ilçi* “elçi”, *yalavaç* “elçi”.
 - 2.2. Unvan adları; *açari* “usta”, *baxşi* “usta”, *apam* “saygıdeğer”, *idikut* “aziz”, *äkäm* “saygıdeğer”, *daruga* “vali”, *ataş* “dost”, *iş'ayyuçi* “devlet görevlisi”.
 - 2.3. Dinî terminolojik adlar; *sangisdvr* “Budist cemaatin ihtiyarı”.

SUK metninden tespit edilen her madde, Türkçe'nin tarihî seyrinde nasıl bir anlamsal gelişim ve değişim gösterdiğini ortaya koymak amacıyla belirlen veri tabanlarıyla bağlantılı olarak incelenmiştir. Akrabalık adlarının hemen hepsi runik metinler ve dinî konulu Uygurca metinlerde de vardır. Sadece ağabey anlamına gelen *aqa* sözcüğü yaygın değildir. Bu sözcüğün kullanımını örneklendirmesi açısından *SUK* metni önemlidir. *Äkäm* “onursal unvan - saygıdeğer” anlamlı sözcük de *SUK*'ta geçer. Eski Türkçe başka bir metinde kaydı bulunmaz. Runik metinlerde geçen *kañ* “baba” sözcüğü yerini, *SUK*'ta *ata* “baba” sözcüğüne bırakmıştır. Karahanlı Türkçesine kadar tespit edilmeyen *ortuq* sözcüğü, *SUK* metninde gözlenir. Ayrıca *tungsu* “ortak borçlu”, *taypaoşin* “kefil”, *daruga* “vali”, *şali* “keşiş” ve *şilavanti* “keşiş” sözcükleri de Eski Türkçe metinler

değerlendirildiğinde yalnızca *SUK*'ta tespit edilmiştir. Bu açıdan, doğrudan veya dolaylı yolla erkekler için kullanılan bu sözcükler, söz varlığı açısından önemli bir dil malzemesi sunmuştur.

SUK özelinde tespit edilen erkek ile ilgili söz varlığı; akrabalık adları, meslek adları, unvan adları; Çin., Skt., Toh. dillerinden alıntı yoluyla dile giren dinî terminolojiye ait sözcükler ve söz gruplarından oluşmuştur. Belirli tematik gruplandırma ile erkekle ilgili söz varlığı daha net ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu şekilde söz varlığı çalışmalarına katkı sunulmuştur.

Kırk beş adet erkekle ilgili madde başı tespit edilmiş, bunlardan *aqa* ve *daruya* sözcükleri Moğol; *bäg*, *sangun*, *toyin*, *tungsu*, *taypoašin*, *baxši* Çin; *šali*, *šilavanti*, *sangisdvri*, *ačari* Sanskritçe; *yalavaç* Farsça kökenlidir. On adet erkek akrabalık adından sadece *aqa* “ağabey” sözcüğü alıntı kelimedir. Dolayısıyla akrabalık terimi olarak erkek adlarının %90'ı Türkçedir. Metnin bağlamından erkekler için kullanıldığı bilgisine ulaşılan meslek adlarının büyük bir kısmı Türkçedir: *tämirci*, *qalanči*, *ortuq*, *odači*, *alguči*, *alimči*, *išayguči* gibi. Unvan adlarının akrabalık adlarına göre kullanımı yüzde olarak azalmıştır; hatta alıntı sözcüklerin Türkçe sözcüklere göre sayısal oranı daha fazladır: *Är*, *ilči*, *kul*, *tigin*, *tigt*, *iduqqut*, *äkäm*, *apam*, *ataš* sözcükleri Türkçe iken; *daruga* (Moğ.), *tungsu*, *baxši*, *taypoašin*, *toyin*, *sangun*, *beg* (Çin.), *ačari*, *šali*, *šilavanti* (Skt.), *yalavaç* (Fars.) şeklinde alıntı sözcüklerin varlığı gözlenmiştir. *Kan* ve *suu-süü* sözcükleri ise hem Moğolca hem de Türkçede varlığı görülen sözcükler olmakla birlikte hangi dilden geldiği konusu net değildir. Bu nedenle köken açısından belirli bir gruba dâhil edilmemiştir. *Bäg+är* (Çin. + Türk.) ve *bäg+ät* (Çin.+Moğ.) kuruluşundaki yapılar ise farklı dillerden alınan öğelerle kurulmuştur. Dolayısıyla 13. -14. yüzyıla ait olduğu kabul edilen *SUK* metninde yabancı kökenli pek çok sözcüğün, erkek ile ilgili söz varlığına eklendiği göze çarpmakta; bunlardan özellikle Çince ve Sanskritçenin tesiri daha çok dikkat çekmektedir. Bir dilin temel söz varlığı niteliğindeki akrabalık adlarında ise durum beklendiği gibidir ve alıntılanma oranı çok düşüktür.

Devam eden süreçte, bu gibi çalışmalardan hareketle Eski Türkçe ve hatta Çağdaş Türk lehçelerine kadar erkek için kullanılan söz varlığı haritası çıkarılabilir. Bu şekilde Türkçenin gücü ve zenginliği; Türklerin dili kullanma kabiliyeti daha net ortaya konulmuş olacaktır.

Kısaltmalar

SUK: bk. Yamada 1993 (*Sammlung Uigurisch Kontrakte* “Uygur Sivil Belgeleri”). **AY:** bk. Kaya 1994. **KB:** bk. Kutadgu Bilig & Arat. **UY:** bk. Aydın 2018. **SİD:** bk. Berta 2004. **ED:** bk. Clauson 1972. **DLT:** bk. Dankoff-Kelly 1982-1983-1985. **İKPÖ:** bk. Hamilton 2011. **TMEN:** bk. Doerfer 1963. **YAKRIB:** bk. Kormuşin vd. 2016. **Hua.:** bk. Özbay 2014. **KİP:** bk. Özcan Devrez 2020. **May:** bk. Tekin 1976. **Skt.:** Sanskritçe. **Çin.:** Çince. **Moğ.:** Moğolca. **TohB:** ToharcaB. **Soğd.:** Soğdça. **IB:** Irk Bitig. **T:** Tonyukuk Yazıtı. **O:** Ongi Yazıtı. **KT:** Köl Tegin Yazıtı. **BK:** Bilge Kağan Yazıtı. **KY:** Kırgızistan Yazıtı bk. Alimov 2014. **AYa.:** Altay Yazıtı. **Yen.:** Yenisey Yazıtı bk. Şirin 2016. **YY:** Yenisey Yazıtları bk.YAKRIB. **S:** Süüci Yazıtı. **Tar.:** Taryat Yazıtı. **ŞU:** Şine Usu Yazıtı. **Ar.:** Arhanan Yazıtı. **KÇ:** Köli Çor Yazıtı. **Gur.:** Gurbelcin Yazıtı. **KarÇ.:** Karı Çor Yazıtı. **HT:** Hoyto Tamir Yazıtı. **Tuv.:** Tuvaca. **Alt.:** Altayca. **Öz.:** Özbekçe. **UYyg.:** Yeni Uygurca. **SUYg.:** Sarı Uygurca. **Yak.:** Yakutça. **Hak.:** Hakasça. **Tung:** Tunguzca. **Tat.:** Tatarca. **Uyg.:** (Eski) Uygurca, **Türk.:** Türkçe. **B:** Batı. **D:** Doğu. **G:** Güney. **K:** Kuzey.

KAYNAKÇA

- ALİMOV, R. (2014). *Tanrı Dağı Yazıtları*. Konya: Kömen Yayınları.
- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (2003). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ARAT, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. (hzl. Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce). İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ARSLAN, H. (2014). "Budizm'de Kadının Rolü". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 39: 147-179.
- AYAZLI, Ö. (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYDIN, E. (2018). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları.
- BARTHOLD, W. (2010). *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*. (çev. Ahsen Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- BERTA, Á. (2004). *Sözlerimi İyi Dinleyin*. (çev. Emine Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: The Clarendon Press.
- ÇETİN, E. (2020a). *Altun Yaruk VII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇETİN, E. (2020b). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DANKOFF, R. – J. KELLY (1982). *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Part I*. Sources of Oriental Languages and Literatures 7. Turkish Sources VII. (ed. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin). Harvard University Printing Office.
- DANKOFF, R. – J. KELLY (1983). *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Part II*. Sources of Oriental Languages and Literatures 7. Turkish Sources VII. (ed. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin). Harvard University Printing Office.
- DANKOFF, R. – J. KELLY (1985). *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of The Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk), Part III*. Sources of Oriental Languages and Literatures 7. Turkish Sources VII. (ed. Şinasi Tekin-Gönül Alpay Tekin). Harvard University Printing Office.
- DOERFER, G. (1963-1975). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I, II, III, IV*. Wiesbaden: Franz Steiner.
- ELMALI, M. (2017). *Eski Uygurca Dil Bilgisi Terimleri Vibakti-Samaz*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GULCALI, Z. (2013). *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'dan "Aç Bars" Hikâyesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GULCALI, Z. (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÜLENSOY, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAMILTON, J. R. (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. (çev. Vedat Köken). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KAYA, C. (1994). *Altun Yaruk Giriş, Metin ve Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KORMUŞİN, İ. vd. (2016). *Yenisey-Altay-Kırgızistan Yazıtları ve Kâğıda Yazılı Runik Belgeler*. Ankara: Bilge Su Yayınları.
- KORMUŞİN, İ. V. (2008). *Tyurskiye Yeniseysiye Epitafii. Grammatika. Tekstologiya*. Moskova: Nauka.
- LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Los Angeles: University of California Press.
- ÖZBAY, B. (2014). *Huastuanift Manihaist Uygurların Tövbe Duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- DEVREZ, C. Ö. (2020). *Eski Uygurca Kuansı İm Pular*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PAUL, D. Y. (1985). *Women in Buddhism: Images of Feminine in the Mahayana Tradition*. California: University of California Press.
- PULLEYBANK, E. G. (1963). "The Consonantal System of old Chinese". *AM*. Part II. IX: 206-265.
- SADIKOV, K. (2021). *Uygur Yazuvda Bitilgan Eski Türk Vesikalar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞİRİN, H. (2016). *Eski Türk Yazıtlarında Söz Varlığı İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Ş. (1976). *Maytrisimit*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- TOKYÜREK, H. (2018). *Altun Yaruk Sudur IV. Tegzinç (Karşılaştırmalı Metin Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜMER, G. (1992). "Budizm". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 6: 352-360.
- WILKENS, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*. Berlin: Universitätsverlag Göttingen.
- YAMADA, N. (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte*. (hzl. Juten Oda vd.). Japan: Osaka University Press.
- ZIEME, P. (1981). "Uigurische Steuerbefreiungsurkunden für buddhistische Klöster". *Altorientalische Forschungen*. 8: 237-264.